

Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ

ΠΑΡΑΓΩΓΗ-ΕΠΑΓΩΓΗ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΙΚΑΡΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΜΕΣΟΛΑΜΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

**ΣΤΟΝ ΑΔΕΛΦΟ ΜΟΥ ΓΙΑΝΝΗ
ΜΕ ΑΓΑΠΗ**

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἡ ἐργασία πὸν ἀκολουθεῖ ἔρχεται νὰ συνεχίσῃ μιὰ προσπάθεια, πὸν ἀρχισα σὲ ἄλλη ἐργασία μὲ τὸν τίτλο : Διαίρεση – Μερικὸς (φιλοσοφικὰ μελετήματα).

Πέρα ἀπὸ τὸ τυπικὸ μέρος τῆς λογικῆς νὰ δοῦμε τὸ περπάτημα τοῦ νοῦ στὸ οὐσιαστικόν, τὸ φιλοσοφικόν του περιεχόμενον· νὰ ζήσωμε τὰ φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα πὸν προβάλλουν ἀπὸ τοὺς λογικοὺς τύπους, γιὰ νὰ δοῦμε ἔπειτα καὶ νὰ σταθμίσωμε βαθύτερα, ὀρθότερα καὶ τὸ τυπικὸ μέρος καὶ τὴ νόηση τὴν ἴδια. Αὐτὸ θὰ ἐπιτευχθῇ, ἂν τοὺς λογικοὺς τύπους, δὲν τοὺς ἀναλύσωμε μόνο ὡς τύπους τῆς νοήσεως, ἀλλὰ τοὺς δοῦμε καὶ σὰν ἔκφραση τῆς νοητικῆς οὐσίας. Θὰ μᾶς βοηθήσουν τότε νὰ συλλάβωμε τὴ νόηση, νὰ πλησιάσωμε τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰ τῆς ἐργασίας τοῦ πνεύματος, πὸν πρέπει φυσικὰ νὰ εἶναι ἡ κοινὴ σφραγίδα σὲ κάθε περπάτημά του. Αὐτὸ εἶναι στὸ βάθος τῆς ἡ προσπάθεια τῶν «Φιλοσοφικῶν μελετημάτων». Μιὰ διερεύνηση ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις αὐτοῦ πὸν ὁ Χοῦσερλ ὀνόμασε κείμενο τῆς σκέψης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Π Α Ρ Α Γ Ω Γ Η

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΡΑΓΩΓΗ

«Μαθητόμεν δέ, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης¹, ἡ ἐπαγωγὴ ἢ ἀποδείξει· ἔστι δ' ἡ μὲν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δὲ ἐπαγωγὴ ἐκ τῶν κατὰ μέρος».

Ἔτσι χαρακτηρίζονται ἡ ἐπαγωγὴ καὶ ἡ παραγωγὴ. Τὴν τελευταία αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὀνομάζει καὶ «ἀπόδειξιν»· ὅρος πού περιέχει κατὰ τρόπο ἐντελέστερο ἀπὸ τὸν ὅρο παραγωγὴ τὴ λογικὴ τῆς οὐσίας. Γιατὶ πραγματικὰ ἡ παραγωγὴ εἶναι μιὰ ἀπόδειξη μὲ ρυθμὸ ἀπρόσκοπτα λογικό, ὅπως μάλιστα τὸν ἐννοοῦσεν ὁ μέγας Σταγειρίτης:

Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοὶ
Ὁ Σωκράτης εἶναι ἄνθρωπος
Εἶναι λοιπὸν ὁ Σωκράτης θνητός.

Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, γιὰ τὸν ἄνθρωπο γενικά, δείχνουμε ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Σωκράτη.

Ἐχει ἐπικρατήσει ἡ γνώμη ὅτι ἡ παραγωγὴ εἶναι ἕνας δρόμος πού ὀδηγεῖ πάντα ἀπὸ τὸ γενικό, τὸ γένος, στὸ μερικό, τὸ εἶδος, ἀπὸ τὰ πολλὰ στὰ λίγα, ἢ στὸ ἕνα. Ὅμως, πλάϊ στοὺς συνθετικοὺς συλλογισμοὺς, ὅπου πραγματικὰ γίνεται πάντα ὑπαγωγὴ σὲ γενικώτερες ἐννοιες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεκινοῦμε, ἄλλων ἐννοιῶν πού εἶναι μερικώτερες, ἔχουμε τοὺς ἀναλυτικοὺς συλλογισμοὺς:

Ἡ μηλιὰ εἶναι δέντρο
τὸ δέντρο εἶναι φυτὸ
εἶναι λοιπὸν ἡ μηλιὰ φυτό.

Ἐδῶ ξεκινοῦμε ἀπὸ μερικώτερη ἐννοια (δέντρο) καὶ καταλήγομε σὲ γενικώτερη (φυτό). Προβάλλει ἔτσι τὸ ἐρώτημα πῶς θὰ ἐννοήσωμε τὸ «ἐκ τῶν καθόλου»; Ἐχει δοθῆ μιὰ ἀπάντηση, φαινομενικὰ ἀποστομωτική, μὲ τὴν ἀναγωγὴ ὅλων τῶν ἄλλων σχημάτων τοῦ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ στὸ πρῶτο σχῆμα. Μὲ μιὰ λογικὴ πορεία, πού θυμίζει ἀλήθεια τὸν ἀλγεβρικό λογισμό, ἐπιτυχαίνομε τὴν παραπάνω ἀναγωγὴ. Ἔτσι, ἀπὸ τούτη τὴν ἀποψη,

1. Ἀναλ. Ὑστ. Α 13, 81α 40 κ.έξ.

καθαρό είναι τὸ νόημα τοῦ «ἐκ τῶν καθόλου», νόημα ποσοτικό.
Ἐπὶ τὰ πολλὰ στὰ λίγα.

Ὅμως μιὰ τέτοια ποσοτικὴ σύλληψη τῆς παραγωγῆς καὶ φυσικὰ καὶ τῆς ἐπαγωγῆς εἶναι ἐξωτερικὴ, μᾶς περιορίζει στὴν ἐπιφάνεια, σὲ μιὰ λογικὴ τοῦ πλάτους, καὶ δὲν ἐπιτρέπει νὰ συλλάβωμε βαθύτερα οὔτε τὴ λογικὴ οὐσία τῶν δυὸ θεμελιωδῶν αὐτῶν μορφῶν τῆς νοήσεως, οὔτε γενικὰ τὴν οὐσία τῆς λογικῆς ἢ ὁποία ἔτσι πάει νὰ γίνῃ μιὰ ἀριθμητικὴ τοῦ λόγου, ὅπως δὲ καὶ ἐπιχείρησαν νὰ τὴν κάμουν οἱ ὀπαδοὶ τῆς Logistique (τῆς μαθηματικῆς λογικῆς). Οἱ τελευταῖοι στὸ βάθος, δὲν ἔκαμαν παρὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὸν ποσοτισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς τὶς ἀκρότερες συνέπειές του.

Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειώσωμε ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς μαθηματικῆς λογικῆς ἐναυάγησε στὸν ἀρχικὸ της σκοπὸ : νὰ δώσῃ στὴ λογικὴ μορφὴ μαθηματικὴ. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς κινήσεως αὐτῆς ἔστησαν, ἀλήθεια, ἀπέναντι στὴν τυπικὴ, τὴ συμβολικὴ λογικὴ, τὴ λογικὴ τῆς ἀναφορᾶς καὶ τῆς συνάρτησης. Ἀλλὰ ἡ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν ἀκριβῶς αὐτῶν, περισσότερο μάλιστα τῆς πρώτης, ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ λογικὴ, ξεπερνώντας τὸν ποσοτισμὸ τῶν μαθηματικῶν, εἶναι στὸ βάθος ποιοτικὴ¹.

Θὰ ξενίση ἴσως πού μιλοῦμε γιὰ ἀριστοτελικὸ ποσοτισμὸ, μιὰ πού ὁ Ἀριστοτέλης ἴσα ἴσα εἶναι γνωστὸς ὡς ὁ κατ' ἐξαχὴν φιλόσοφος τῆς ποιότητος, καὶ αὐτὸ εἶναι πού τὸν χωρίζει βαθύτατα ἀπὸ τὴν μαθηματικὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνος.

Παρὰ ταῦτα στὴ λογικὴ του κυριαρχεῖ ὁ ποσοτισμὸς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴ διάκριση τῶν γνωρισμάτων τῆς ἐννοίας προσέχει περισσότερο τὴν ἀναγκαιότητα τῆς οὐσίας (τὸ βάθος) ἀπὸ τὴ γενικότητά της (τὸ πλάτος). Ὅταν ὅμως ἐπιχειρῇ τὴν ἱεραρχικὴ ταξινόμηση τῶν ἐννοιῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἀπόδοση μιᾶς ἐννοίας σὲ ἄλλην, (κρίση) καὶ ἡ συναγωγὴ νέας κρίσεως, ἀπὸ ἄλλες πού δεχτήκαμε² (συλλογισμὸς), τὸ βάρος πέφτει στὸ πλάτος καὶ ὄχι στὸ βάθος. Ἐπειτα στὴν ἐρευνά του γιὰ τὴν ἀπόδειξη, στὴν ὁποία ἀνάγει ὅλους τοὺς ἐγκυρους συλλογισμοὺς³ καὶ στὴν ὁποία ἀφιερώνονται τὰ Ἀναλυτικὰ Ὑστερα, εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς πὼς στὴν ἀπόδειξη ὁ Ἀριστοτέλης δίνει τὸ λογικὸ τύπο τῶν Μαθηματικῶν καὶ σὰ νὰ μᾶς ἀναγκάζῃ νὰ συμπεράνωμε ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθῇ ἐντελῶς σὲ ὅλες τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιστήμης.

1. Βλέπε τὴν ἐργασία μου : Διαίρεση - Μερισμὸς σ. 1 - 24.

2. Ἀναλ. Πρωτ. I, I, 5β καὶ 7.

3. Ἀναλ. Πρωτ. I, I, 32 ἀρχή.

Ὁ συλλογισμὸς ἔτσι εἶναι ὁ λογικὸς λογισμὸς (ὑπολογισμὸς).

Θὰ προσπαθήσωμε νὰ ἀποδείξωμε ὅτι ὑπάρχει κάποιος ἄλλος γονιμότερος δρόμος γιὰ τὴ σύλληψη τῶν δύο νοητικῶν μορφῶν, τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐπαγωγῆς, καὶ τῆς λογικῆς γενικά, δρόμος ποὺ ἐλευθερώνει ἀπὸ τὸν ποσοτισμὸ καὶ ὁδηγεῖ βαθύτερα στὴ σύλληψη τῆς νοήσεως. Στὸ δρόμο τοῦτον ὁ ποσοτισμὸς παίρνει τὴν πραγματικὴ του θέσῃ μένει ἀπλῶς καὶ μόνο ἡ ποσοτικὴ ἔκφραση τοῦ ὄντος, μιὰ μορφή τῆς νοήσεως μέσα στὶς ἄλλες. Καὶ ἡ λογικὴ παίρνει τὴ γενικότητα ποὺ τῆς ἀνήκει, εἶναι ἡ λογικὴ τῆς νοήσεως καθόλου, ὄχι ἡ λογικὴ τοῦ ποσοτικοῦ λόγου, ὅπως πῆγε νὰ γίνῃ. Τὸ ζήτημα ἔχει μεγάλη σημασία. Φτωχὴ λογικὴ προϋποθέτει καὶ φτωχὴ νόηση¹.

Θὰ ἔπρεπε, ὕστερα ἀπ' αὐτά, νὰ ἀναλύσωμε πρῶτα τὴ νόηση, νὰ δώσωμε τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν οὐσία της, γιὰ νὰ στηρίξωμε ἐπάνω της ἔπειτα τὴ λογικὴ. Ὑπάρχει ὁμως καὶ ὁ ἀντίθετος δρόμος καὶ αὐτὸν ἀκολουθοῦμε ἐδῶ· ἀνεβαίνομε ἀπὸ τὴ λογικὴ στὴ νόηση. Δείχνωμε ἔτσι, ἴσως καθαρότερα, τὶς φιλοσοφικὲς ρίζες τῆς λογικῆς, ἢ καλύτερα, δείχνωμε πόσο ἡ λογικὴ εἶναι μιὰ φιλοσοφικὴ «ἄσκηση», πρᾶγμα ποὺ πῆγε νὰ ξεχαστῇ κάτω ἀπὸ τὴ λογικὴ τεχνολογία, ἢ ὁποία παρουσίασε τὴ λογικὴ πιότερο σὰν τέχνη, ἀρκετὰ σὰν ἐπιστήμη καὶ πολὺ λίγο, ἂν ὄχι καθόλου, σὰ φιλοσοφία τῆς νοήσεως.

Πρέπει τώρα, πρὶν προχωρήσωμε, νὰ ἀπομακρύνωμε μιὰ πιθανὴ παρανόηση στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ τὸ ἐρώτημα «πῶς θὰ ἐννοήσωμε τὸ ἐκ τῶν καθόλου». Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ ἀναλύσωμε τὴν ἀριστοτελικὴ λογικὴ, ἀλλὰ τὴν ἔννοια τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐπαγωγῆς γενικά, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἀριστοτελικὸ ὀρισμὸ. Καὶ στὴν ἐργασία αὐτὴ πολὺτιμα θὰ μᾶς βοηθήσῃ καὶ ὁ Ἄριστοτέλης ὁ ἴδιος. Μόνο τὸ γενικό, λέγει², εἶναι δεκτικὸ ἐπιστήμης, τὸ ἀτομικὸ ὄχι. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ μόνο ὅπου καὶ ὅταν τὸ συγκεκριμένο τὸ ὑπάγωμε σὲ ἓνα ἀφηρημένο, γενικό, νοητὸ ὄν στὰ «νοήματα» δηλαδή, ὅπου καὶ ὅταν ὑποκαταστήσωμε στὰ πράγματα τὶς ἔννοιες.

Ἡ ἔννοια, τὸ ἀποτελεσμένο αὐτὸ νοητὸ ὄν, ἀκόμη καὶ ὅταν εἶναι μερικὴ ἢ ἀτομικὴ, — ἂν μπορεῖ νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὑπάρχουν ἀτομικὲς ἔννοιες —, ἔχει μιὰ καθολικότητα. Τῆς τὴ δίνει ἡ λογικὴ ἀγαγκαιότητά της, τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι λογικὸς τύπος, ἀναγκαῖος, καὶ καθολικὸς γιὰ τὸ νοῦ. Σύμφωνα μ' αὐτὰ δὲν ἔχει

1. Περβ. Διαίρεση - Μερισμὸς σ. 12 - 21.

2. Μετὰ τὰ φυσικὰ Β 4, 999α 28 : «Ἡ γὰρ ἐν τι καὶ ταύτων καὶ ἢ καθόλου τι ὑπάρχει, ταύτη πάντα γνωρίζομεν».

σημασία στην παραγωγή, ἂν ἀπὸ τὰ πολλὰ φτάνωμε στὰ λίγα ἢ στὸ ἓνα, ἢ τὸ ἀντίθετο, ἀπὸ τὰ λίγα στὰ πολλά, ἀλλὰ ἂν ἡ νοητική πορεία γίνεται «ἐκ τῶν καθόλου», ἂν ἔχη δηλαδή τὴν ἀφετηρία της μέσα σὲ κείνη τὴ χώρα ὅπου ἡ γνώση εἶναι δυνατή. Κι' ἀλήθεια ἡ παραγωγή εἶναι πάντα μιὰ νοητική πορεία, ὅπου ὁ νοῦς δὲν αἰσθάνεται καθόλου τὴν ἀνάγκη νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἐννοιῶν. Ὁ γενικὸς τύπος κάθε παραγωγικοῦ συλλογισμοῦ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὸν εἰδικό του τύπο εἶναι :

$$\begin{array}{r} M - K \\ Y - M \\ \hline Y - K \end{array}$$

Μ' ἄλλα λόγια, ἡ σύνδεση τοῦ ἐλάσσονος ὄρου (Y) μὲ τὸν μείζονα (K) γίνεται μέσον τοῦ μέσου ὄρου M.

Μερικὰ ἄστρα M δὲν εἶναι αὐτόφωτα σώματα K.

Ὅλα τὰ ἄστρα M εἶναι οὐράνια σώματα Y.

Μερικὰ λοιπὸν οὐράνια σώματα Y δὲν εἶναι αὐτόφωτα σώματα K.

Αὐτὸ εἶναι πού ὀνομάζουμε ἀπρόσφορο λογικὸ δρόμο. Τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο φτάνομε εἶναι λογικὰ ἀναγκαῖο. Φτάνομε σ' αὐτὸ μὲ τὸ νοῦ, ἐκ τῶν προτέρων, χωρὶς, ὅπως εἴπαμε, νὰ ὑπάρχη ἀνάγκη νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἐννοιῶν. Αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία τῆς παραγωγῆς : Ὅτι ξεκινᾷ ἀπὸ ἀποτελεσμένες ἐννοιες καὶ καταλήγει λογικῶς ἀναγκαῖα σὲ ἓνα συμπέρασμα, πού στὸ βάθος πάντα εἶναι ὑπαγωγή, ἢ τὴν πλατύτερη ἐκδοχὴ τοῦ ὄρου, μιᾶς ἐννοίας (ἐνὸς Y), σὲ μιὰν ἄλλη (σὲ ἓνα K). Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη καὶ ἡ τέλεια ἐπαγωγή, ὅπου καὶ ὅταν εἶναι δυνατή, εἶναι καὶ αὕτη τὴν οὐσία της μιὰ μορφή παραγωγῆς, ὅπως σωστὰ τὸ ὑποστήριξαν πολλοί. Γιατὶ καὶ μὲ τὴν τέλεια ἐπαγωγή εἴμαστε πιά μέσα στὸν κόσμο τῶν ἀποτελεσμένων ἐννοιῶν καὶ δὲν ἔχομε ἀνάγκη στὴ νοητικὴ μας πορεία νὰ βγοῦμε ἀπ' αὐτὸν καὶ νὰ προσφύγωμε στὴν παρατήρηση, στὸ συγκεκριμένο· τὸ συμπέρασμα μας καὶ σ' αὐτὴν εἶναι λογικὰ ἀναγκαῖο. Ὅταν παράγη λοιπὸν ὁ νοῦς, εὐρίσκεται σὲ μιὰ καθαρὰ πνευματικὴ χώρα, στὴ χώρα τῶν δικῶν του πλασμάτων, στὴ χώρα τῶν στοχασμῶν, στὴ χώρα τῶν «καθόλου», ἐκεῖ ὅπου ἡ γνώση εἶναι δυνατή. Μόνο πρέπει νὰ παρατηρήσωμε, καὶ νὰ προσέξωμε πολὺ σ' αὐτό, ὅτι ὁ νοῦς στὴν παραγωγή δὲν ξεκινᾷ μόνον ἀπὸ τὰ «καθόλου» ἀλλὰ καὶ μένει μέσα σ' αὐτά, ὅσο ἐργάζεται «παραγωγικά», ἀφοῦ κάθε ἐννοια εἶναι ἓνα «καθόλου». Δὲ φεύγει ἀπὸ τὰ καθόλου ὁ νοῦς, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ τὸ ἀριστοτελικὸ «ἐκ τῶν καθόλου».

Ἡ παρατήρηση τούτη μᾶς φέρνει σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἀριστοτελικὴν λογικὴν, πού, ὅπως εἴπαμε, εἶναι περισσότερο λογικὴ

τοῦ πλάτους τῶν ἐννοιῶν παρὰ τοῦ βάθους των, καὶ γι' αὐτὸ δρίζει πῶς ἡ παραγωγή εἶναι δρόμος ἀπὸ τὰ πολλὰ στὰ λίγα καὶ τὸ ἀντίθετο ἡ ἐπαγωγή. Ἡ διαφορὰ παραγωγῆς καὶ ἐπαγωγῆς εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, πολὺ βαθύτερη. Τὴν εἶχεν, ἀπὸ δρισμένη ἀποψη, ὑπόψη του ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ ἔκαμε τὴν ἀξιολόγησιν τῶν δυὸ μεθόδων καὶ ἔδωκε τὰ πρωτεῖα στὴν παραγωγή.

Λογικὰ ἀναγκαῖο τὸ συμπέρασμα κάθε παραγωγῆς· ἔργο τοῦ νοῦ σὲ ἓνα νοητὸ χῶρο. Νά, λοιπὸν ὁ νοῦς δημιουργὸς καὶ ὀργανωτῆς τοῦ κόσμου, ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ! Τὸ ὄνειρο τοῦ δρθολογισμοῦ. Ὁνειρο ὅμως. Λογικὰ ἀναγκαῖο ναί· πάντα, ἔστω· ὄχι ὅμως καὶ ἀληθινὸ πάντα τὸ συμπέρασμα τοῦ παραγωγικοῦ συλλογισμοῦ. Ἐπειτα ἄλλην ἀλήθεια κρύβει ἡ παραγωγή στὰ μαθηματικά καὶ ἄλλην στὶς πνευματικὲς ἐπιστῆμες, ὅπου εἶναι δυνατή. Οἱ σκέψεις αὐτὲς περικλείουν τὴν προβληματικὴ τῆς παραγωγῆς καὶ ξεπερνώντας τὴ λογικὴ μᾶς ὀδηγοῦν στὶς βαθύτερες ρίζες τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, στὶς πρῶτες καὶ κύριες πηγές του, στὰ γνωσιολογικὰ προβλήματα.

Πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ διαλύσωμε μιὰ παρεξήγησιν ποὺ ὀδήγησε σὲ ἐπικίνδυνους καὶ πλανεμένους δρόμους τὸν ἀνθρώπινο στοχασμό. Παραδεχόμεσθε γενικά, καὶ εἶναι σωστό, ὅτι ἡ παραγωγή τὴν πληρέστερη ἔκφρασή της τὴν πῆρε ὡς τώρα στὰ μαθηματικά, ὅτι ἡ μαθηματικὴ παραγωγή εἶναι πάντα καὶ ἀληθής. Καὶ σ' αὐτὸ δώσαμε τούτη τὴν ἐσφαλμένη ἐξήγησιν, ὅτι γίνεται ἔτσι γιὰ τὰ μαθηματικά ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τὴν ἐννοια τοῦ ποσοῦ καὶ τοῦ μεγέθους. Φτάνει λοιπὸν σ' ὅποιον τομέα κι' ἂν εἴμαστε, νὰ μπορέσωμε νὰ τὸν μετατρέψωμε σὲ ποσὸν καὶ μέγεθος, νὰ τοῦ δώσωμε μαθηματικὴ ἔκφρασιν, καὶ τότε θὰ ἔχωμε τὴν ἀλήθεια.

Τοῦτο στάθηκε ἓνα πολὺ δυνατὸ κίνητρο γιὰ τὴν ὑλιστικὴν ὀροπὴ τοῦ στοχασμοῦ, τὴν ἀφελῆ μάλιστα, στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ξεχάστηκαν τότε τοῦτα τὰ ἀπλά: ὅτι ἡ ἀλήθεια ποὺ θὰ ἔχωμε μὲ τούτη τὴν κατεύθυνσιν θὰ εἶναι μόνο ἡ ποσοτικὴ ἔκφρασιν τοῦ φαινομένου ποὺ ἐξετάζομε, τοῦ ὄντος· τίποτε ἄλλο. Καί, τὸ σπουδαιότερο, ὅτι ἡ μαθηματικὴ παραγωγή εἶναι πάντα καὶ ἀληθής, γιὰ τὴν ἀκολουθίαν τῶν μαθηματικῶν λογικῶν ἀκολουθίαν καὶ ἀλήθειαν συμπίπτουν.

Ἐκεῖνο ἀλήθεια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὰ μαθηματικά εἶναι ἡ λογικὴ πορεία τοῦ νοῦ. Ποιὸς διερωτᾶται, ὅταν ἀναπτύσσει τὴν σειρὰ τῶν ἀλγεβρικῶν πράξεων ἐνὸς προβλήματος, σὲ ποιά οὐσιαστικὰ πραγματικότητά ἀνταποκρίνεται αὐτὴ ἡ σειρά; Προσέχομε μόνο στὴν ὀρθὴ ἀνάπτυξιν τῆς μαθηματικῆς παραγωγῆς.

Στὴν ἔρευνα, σὲ κανένα ἄλλο τομέα της, δὲ συμπίπτουν τόσο ἀπόλυτα τὸ θέμα καὶ ἡ μέθοδος. Σὲ καμμιά ἄλλη δὲ χωρίζομα-

στε, οὔτε στιγμή, ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τοῦ θέματός μας. Ἄλλο θέμα, ἄλλο μέθοδος.

Στὰ μαθηματικὰ ὅμως ἡ μέθοδος καταντάει οὐσία. Ἔτσι ὁ νοῦς ἐκεῖ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἀπόλυτα κύριον τοῦ θέματός του, ὀργανωτὴ καὶ δημιουργό του: βρίσκεται σὲ μιὰ σφαῖρα ἀπόλυτα ἐκ τῶν προτέρων, ἀφηρημένη· εἶναι τὰ μαθηματικὰ τὰ κατ' ἐξοχὴν «καθόλου», μὲ τὸ νόημα ποὺ δώσαμε στὸν ὄρο τοῦτο. Ὅχι λοιπὸν τόσο διότι τὰ μαθηματικὰ ἀναφέρονται στὴν ἔννοια τοῦ ποσοῦ καὶ τοῦ μεγέθους, δὲν εἶναι γι' αὐτὸ ποὺ μᾶς δίνουν πάντα ἀληθινὴ παραγωγὴ, ἀλλὰ γιατί τὰ μαθηματικὰ εἶναι κυρίως μέθοδος, γιατί σ' αὐτὰ λογικὴ καὶ πραγματικὴ ἀλήθεια συμπίπτουν.

Ὅταν ἀναρωτήθησαν γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τῶν μαθηματικῶν ἀρχῶν καὶ αἰτημάτων καὶ δέχτηκαν κάποιες ἄλλες ἀφετηρίες, τότε μὲ ἐκπληξή του εἶδεν ὁ κόσμος τῆς ἐπιστήμης ὅτι μὲ τέλεια μαθηματικὴ παραγωγὴ, ἀληθινὴ δηλαδὴ πάλι, φτάνει σὲ ἄλλα συμπεράσματα καὶ πορίσματα (μὴ εὐκλείδειες γεωμετρίας).

Αὐτὸ ἐπιβεβαίωσε δυὸ πράγματα: α') ὅτι τὰ μαθηματικὰ, ὅπως εἶπαμε, εἶναι κυρίως μιὰ ἰδιότυπη μέθοδος ὅπου λογικὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἀλήθεια ταυτίζονται, καὶ β') ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ διερευνήσωμε τὴ φύση καὶ τὸ περιεχόμενον ὅποιωνδήποτε ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων. Θὰ ποῦμε πὼς εἶναι ἀλήθειες ἀφ' ἑαυτῶν φανερές, ὅπως ἔλεγαν, ἢ ὑποθετικὲς κρίσεις, ἀποφάνσεις γενικὲς, ποὺ προβάλλομε στὴν ἔρευνα νὰ ἐπιβεβαιώσῃ; Ἀλλὰ δὲ θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτὰ ἔδῳ.

Τὰ παραπάνω δείχνουν πόσο προσεκτικὰ πρέπει νὰ ξεχωρίζωμε τὴ λογικὴ καὶ τὴν πραγματικὴν ἀλήθεια. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὴν ὀρθότητα τοῦ τεχνικοῦ μέρους, ἡ δευτέρη τὴν οὐσία, τὸ θέμα. Κάθε σκέψη θὰ τὴν ἀντικρούσωμε καὶ μὲ τὰ δυὸ ἐρωτήματα, τεχνικῆς καὶ οὐσίας. Φυσικὰ καὶ κάθε παραγωγικὸ συλλογισμό. Γιὰ νὰ ἔχωμε τὴν ἀλήθεια ἀπόλυτα πρέπει οἱ προκείμενες νὰ εἶναι ὄχι λογικὰ μόνο, ἀλλὰ καὶ στὴν οὐσία τους ἀληθινὲς καὶ ἀνεπίδεκτες ἀμφιβολίας. Τοῦτο δὲν εἶναι δουλειὰ τῆς λογικῆς. Πέρα ἀπὸ τὴν προκείμενην τῆς ἐπιστήμης, ξεπερνώντας τὴν ἐπιστήμη, θὰ ζητήσωμε ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τὴν ἀπάντηση στὸ βαθύτατον τοῦτο ἐρώτημα.

Ἄν λοιπὸν ἡ παραγωγὴ, ποὺ στάθηκεν ἡ ἀφετηρία γιὰ ὅλη τὴ μεταφυσικὴ καὶ γενικώτερα γιὰ ὅλη τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, δὲν ἔχη σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τὸ ἴδιο περιεχόμενον βεβαιότητας καὶ ἀλήθειας, αὐτὸ θὰ ὀφείλεται στὸ διαφορετικὸ περιεχόμενον ποὺ ἔχουν οἱ προκείμενες, οἱ ὁποῖες σὲ ἄλλο τομέα ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση λογικῆς καὶ πραγματικῆς ἀλήθειας, μεθό-

δου και θέματος και σε άλλον δέν τήν επιτρέπουν. "Οπου ή ταύτιση δέν είναι δυνατή, αυτό φυσικά σημαίνει ότι έχουμε να κάμουμε με ένα θέμα ολότελα χωριστό από τή μέθοδο, πλούσιο, πολύμορφο, που δέν εξαντλείται από τὸ λογικὸ τύπο και δέν υποτάσσεται σ' αυτόν· αντίθετα ἐδῶ τὸ θέμα ζητᾶ να υποτάξη τὸ λογικὸ τύπο, να τὸν κάμη ὄπλο του για να ἐκφραστῆ. Τὸ ἴδιο πράγμα μπορούμε να τὸ ποῦμε και ἄλλιῶς : αυτό σημαίνει ότι ὁ νοῦς δέν κατέχει τόσο ὀλοκληρωτικά και ἀπόλυτα ἐκ τῶν προτέρων τις ἔννοιες τῶν προκειμένων, ὅσο ὀλοκληρωτικά και ἀπόλυτα ἐκ τῶν προτέρων κατέχει τις μαθηματικές ἔννοιες· γιατί είναι ἴσως οἱ ἔννοιες ἐκεῖνες πολὺ πιὸ πλούσιες και πολύμορφες, και ἀνταποκρίνονται σε θέμα που ξεπερνᾶ για τήν ὥρα ή και για πάντα τή συλληπτικότητα τοῦ νοῦ. Στὰ μαθηματικά ὁ νοῦς είναι δημιουργὸς και νομοθέτης. Στους ἄλλους τομεῖς προσπαθεῖ να γίνῃ. Οἱ ἀποτυχίες του κάνουν δραματικὴ τήν προσπάθειά του, τὸν ρίχνουν σε πλάνες και ή πραγματικὴ πρόοδος ἐδῶ δέν είναι τόσο να βρῆ τὸ ἀπόλυτο, ὅσο να ἀναγνωρίση τις πλάνες του.

Θὰ μιλήσωμε τώρα ἄλλη γλώσσα, μα θὰ φτάσωμε στο ἴδιο συμπέρασμα. Θὰ ξεκινήσωμε πάλι ἀπὸ ἀριστοτελικά κείμενα :

« Ἀπλῶς μὲν οὖν, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης¹, βέλτιον τὸ δια τῶν προτέρων τὰ ὕστερα πειρᾶσθαι γνωρίζειν· ἐπιστημονικώτερον γὰρ τὸ τοιοῦτον ἐστίν. Οὐ μὴν ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἀδυνατοῦντας γνωρίζειν δια τῶν τοιούτων ἀναγκαῖον ἴσως δια τῶν ἐκεῖνοις γνωρίμων ποιεῖσθαι τὸν λόγον». Και ἐπεξηγεῖ ἄλλοῦ² : « πρότερα δ' ἐστὶ και γνωριμώτερα διχῶς. Λέγω πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα και γνωριμώτερα τὰ ἐγγύτερον τῆς αἰσθήσεως, ἀπλῶς δὲ πρότερα και γνωριμώτερα τὰ πορρώτερον». Διαγράφονται ἐδῶ οἱ δυὸ δυνατοὶ δρόμοι για τήν ἐπιστήμη : ὁ πρῶτος ὁ παραγωγικός, ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στο συγκεκριμένο, ὁ δεύτερος, ὁ ἐπαγωγικός, ὁ ἀντίθετος. Ὁ πρῶτος, ὁ νοητικός, ὁ ἐπιστημονικός, ὁ ἄλλος, ὁ ψυχολογικός, ὁ ὑποκειμενικός, ὁ παιδαγωγικός τρόπος. Ὁ δεύτερος, δρόμος που προσωρινὰ μόνο θὰ τὸν χρησιμοποιήσωμε, ἀν δὲ μπορούμε ἀμέσως να μποῦμε στον ἀφηρημένο κόσμο. Τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων είναι οἱ τελευταῖες ἐκδηλώσεις τῶν ιδεῶν και τῶν νόμων που διέπουν τὸ σύμπαν. Ὄταν παράγωμε, ξεκινούμε ἀπὸ τήν αἰτία και δημιουργοῦμε τὸ σύμπαν ὡς τις ὕστερες ἐκδηλώσεις του, τὰ συγκεκριμένα αἰσθητὰ και ἀτομικὰ ὄντα. Είναι λοιπὸν πάλι ή παραγωγή δρόμος ἀπὸ τις ἀρχές, τὰ

1. Τοπ. 24, 141β 15.

2. Ἀναλ. Ὑστ. Α 2, 71β 33.

καθόλου, τὴν ἰδέα, τὶς αἰτίες πρὸς τὰ πορίσματα, τὰ ἀτομικά, τὰ συγκεκριμένα, τὰ ἀποτελέσματα.

Πάλι ὁ νοῦς νομοθέτης καὶ δημιουργός. Ἔτσι καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ παραγωγή εἶναι ἡ ἀφετηρία, ἡ ἀρχὴ τοῦ δρόμου τῆς γνώσεως. Ἡ πρώτη ἀφετηρία εἶναι ἡ μείζων πρόταση ἡ ἐλάσσων συμπληρώνει τὴν ἀφετηρία. Ἡ τεχνικὴ τῆς λογικῆς τὸ μόνο πού ἔχει νὰ κάμῃ εἶναι νὰ ἐλέγξῃ καὶ νὰ διαπιστώσῃ, ἀν ἀπὸ τὸ ὀρισμένο ζεύγος προκειμένων ὑπάρχει δρόμος λογικὰ ἀναγκαῖος γιὰ συμπέρασμα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ κάμῃ ἡ λογικὴ καὶ ἔχει διατυπώσῃ σχετικούς λογικούς κανόνες. Τὸ συμπέρασμα εἶναι τὸ τέλος τοῦ νοητικοῦ τούτου δρόμου.

Εἶναι ὅμως ἡ παραγωγή ἀπόλυτα ἀρχή; Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς λογικῆς πορείας ναί· γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ ὄχι βέβαια. Ἄν ἡ παραγωγή ἦταν ἀπόλυτα ἀρχή, θὰ ἦταν ταυτόχρονα καὶ τέλος ἀπόλυτα. Γιατὶ αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ὁ νοῦς ξεκινᾷ μὲ ἀπόλυτη κατοχή· ἀλλὰ τότε οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχει δρόμος γιὰ τὸ νοῦ. Λέμε ξεκινᾷ, ἀλλὰ κίνηση τότε δὲν ὑπάρχει, οὔτε ἀρχὴ καὶ τέλος, ὁ νοῦς εἶναι τότε παντελόπτης. Ἀλλὰ αὐτὰ δὲν ἰσχύουν βέβαια γιὰ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ καὶ τὰ ἀναφέρομε μόνο γιὰ νὰ δείξωμε ὅτι ἡ παραγωγή δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀρχή. Οὔτε καὶ ἱστορικὰ εἶναι ἡ πρωταρχή. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ἐπιτρέψῃ στὸ νοῦ του τὴν παραγωγή, εἶχε κάμῃ ἓνα πολὺ μακρινὸ δρόμο. Βρίσκεται σὲ ἓνα τέρμα καὶ αὐτὸ μετατρέπει σὲ ἀρχή. Ἔχει ὑψωθῆ πιά ὁ νοῦς ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο, ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ στὸ νοητό. Ἐκεῖ στὴν εἴσοδο τοῦ νοητοῦ κόσμου ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό του νὰ γίνῃ νομοθέτης καὶ δημιουργός. Αὐτὸ σημαίνει ἡ παραγωγή ἱστορικὰ ὡς ἀρχή. Τὴν ἀνακάλυψη τοῦ νοητοῦ κόσμου πού θὰ ἀγωνιστῇ ὁ νοῦς νὰ τὸν θεμελιώσῃ, νὰ τὸν πλάσῃ, νὰ τὸν οἰκοδομήσῃ. Τοῦτο τὸ ἔργο στάθηκε ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες εἰσφορὰς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος στὴ φιλοσοφικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου.

Κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν σκέψεων τούτων βλέπομε, νομίζω, καθαρὰ τί νόημα θὰ πάρῃ ἡ περίφημη φιλοσοφικὴ θέση «ἐκ τῶν προτέρων», καὶ ποῖο νόημα παίρνει ἡ παραγωγή ὡς ἀρχή. «Ἐκ τῶν προτέρων», δρόμος δηλαδὴ πού γίνεται μέσα στὸν κόσμον τῶν «καθόλου», τὸν ἀπετελεσμένο, ὅπως πιστεύομε, νοητικὸν κόσμον, χωρὶς τὴν προσφυγὴν στὴν ἐμπειρία. Ἐνα κόσμον πού τώρα εἶναι ἀποτελεσμένος, τώρα πού ἔγινε «καθόλου». Βασικὸ λοιπὸν αἶτημα γιὰ νὰ φτάσωμε στὴ σκέψη «ἐκ τῶν προτέρων», νὰ συλλάβωμε πρῶτα τὶς ἔννοιες ὡς «καθόλου». Ὅσο γιὰ τὴν παραγωγή, αὐτὴ εἶναι ἡ λογικὴ ἀρχὴ ἑνὸς δρόμου μέσα στὸν κόσμον τῶν «καθόλου», ὄχι ἀπόλυτα ἀρχή. Κάθε πρώτη μείζων πρόταση προϋποθέτει φιλοσοφικὴ διερεύνηση, μιὰ ἄμεση σύλ-

ληψη τοῦ νοῦ, πού τήν θέτει καί τήν παραδίνει ἔτσι σά μιὰ «καθόλου» κρίση στή λογική γιά τήν παραγωγική ἐργασία. Φιλοσοφικά λοιπόν ἡ μείζων αὐτή πρόταση εἶναι πάλι ἕνα τέρμα, ὄχι ἀρχή.

Ἡ φιλοσοφική ἀνάλυση ἀπάνω στό σημεῖο αὐτό φαίνεται νά ὀδηγῆ στό συμπέρασμα ὅτι πρῶτο ὑλικό καί μέτρο μαζί γιά τήν οἰκοδομή τοῦ νοητικοῦ κόσμου εἶναι οἱ νοητικές ἀρχές, αὐτές πού πηγάζουν ἀπό τήν ἴδια τή φύση τοῦ νοῦ. Ὅσες ἀρχές, τόσες βασικές, θεμελιώδεις μείζονες προτάσεις γιά νά στερεωθῆ ἀπάνω τους ὁ παραγωγικός δρόμος τῆς σκέψης. Στό σημεῖο βέβαια τοῦτο ἔχει νά ἀντικρύσῃ ὁ φιλοσοφικός στοχασμός ἕνα βασανιστικό ἐρώτημα. Ποιές εἶναι οἱ νοητικές αὐτές ἀρχές; Καί στό ἐρώτημα τοῦτο, ὅπως κανονικά γίνεται στή φιλοσοφία, δόθηκαν πολλές ἀπαντήσεις, πού στάθηκαν θεμέλια σέ ἰσάριθμες φιλοσοφικές συνθέσεις. Δέ θά σταματήσωμε ἑμεῖς τώρα σ' αὐτές. Θά κρατήσωμε μόνο τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παραγωγή εἶναι ἀρχή ἑνὸς δρόμου, μέσα στό νοητικό κόσμο, πού θέλει νά γίνῃ ἀποτελεσμένος νοητικός κόσμος.

Ἐπαγωγή ἐννοιῶν σέ ἄλλες ἐννοιες. Μιὰ ἀλυσίδα σκέψεων, ὅπου ὁ κάθε στοχασμός ἀπὸ τὸ ἕνα ἄκρο εἶναι δεμένος σὰ προηγούμενα καί προσφέρει τὸ ἄλλο ἄκρο του σέ μιὰ ἐπόμενη σκέψη, πού γεννιέται ἀπ' αὐτό. Ἐτσι στή λογική τούτη κλίμακα κάθε μείζων πρόταση μπορεῖ νά θεωρηθῆ σὰ συμπέρασμα μιᾶς παραγωγῆς πού προηγήθηκε. Γεννᾶ λοιπόν κάθε μείζων πρόταση ἕνα πρόβλημα λογικό, τοῦτο : Νά δοῦμε ἂν ἡ πρόταση αὐτή εἶναι λογικά ὀρθή ὡς συμπέρασμα τοῦ συλλογισμοῦ πού τήν ἐγέννησε. Ὅταν, ὅπως εἶπαμε, μὲ τήν ἀναγωγή φτάσωμε στήν ἀρχή ἢ τίς ἀρχές ἀπάνω στίς ὁποῖες στηρίζεται ὅλη ἡ ἀλυσίδα τῶν στοχασμῶν πού ἐξετάζομε, τότε ἡ ἀρχή ἢ οἱ ἀρχές αὐτές γεννοῦν πρόβλημα μαζί φιλοσοφικό καί λογικό. Ὁ νοῦς ἀναρωτιέται μὲ τί δικαίωμα παίρνει ὡς ἀρχή τήν πρόταση ἐκείνη, πρόβλημα λογικό ἢ νόηση διερευνᾶ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενό της (πρόβλημα φιλοσοφικό). Στό λογικὸ ἐρώτημα, δὲν ὑπάρχει ἀπάντηση λογικά ἱκανοποιητική. Ὁ νοῦς διαπιστώνει ὅτι ἡ ἀφειτηρία τῆς παραγωγῆς περιέχει ἕνα λογικὸ ἄλλα. Ὀνομάζομε λογικὸ ἄλλα τὴ διαπίστωση πού κάνει ὁ νοῦς, ὅτι αὐτὸ πού παίρνει ὡς ἀφειτηρία γιά τήν παραγωγή, εἶναι ἀντίθετα τέρμα ἑνὸς δρόμου τοῦ ὁποῖου δὲ βλέπει τὴ διαδρομή. Οἱ κανόνες τῆς παραγωγῆς θά λειτουργήσουν μόνον ἀπὸ δῶ καί πέρα. Ὅπως βλέπομε οἱ κανόνες τῆς παραγωγῆς, μπορούμε νά ποῦμε τῆς λογικῆς γενικά, λειτουργοῦν μόνον μέσα σέ ὀρισμένη περιοχὴ, ὅπως καί οἱ φυσικοὶ μας νόμοι μόνον σέ ὀρισμένα μεγέθη. Δέ θά σπεύσωμε βέβαια καθόλου νά παρασυρθοῦμε ἀπὸ τὸ λογικὸ ἐρώτημα σέ βεβιασμέ-

να συμπεράσματα, να καταδικάσουμε ως έσφαλμένη κάθε άφειτηρία παραγωγικοῦ στοχασμοῦ, ἀλλὰ ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὸ λογικὸ ἐρώτημα, ὡς καθαρὰ τεχνικό, θὰ ἐμπιστευτοῦμε τὴν ὁδήγησή μας στὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Μόνο ἐκεῖνος εἶναι ἀρμόδιος, ἀντικρούζοντας τὸ πρόβλημα πέρα ἀπὸ τὸ τυπικὸ μέρος, στὴν οὐσία του, νὰ ἐδραιώσῃ, ἢ νὰ διαλύσῃ τὴν πίστη μας σὲ τούτη ἢ ἐκείνη τὴν ἀφειτηρία. Μὲ τὴν ἐνέργεια τούτη τοῦ στοχασμοῦ πραγματικὰ εἴμαστε ἔξω πιά ἀπὸ τὸ τυπικὸ πεδίο τῶν ἐπιστημονικῶν ἀποδείξεων. βρισκόμαστε στὴ σφαῖρα ὅπου τὸ πνεῦμα δημιουργεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν πίστη του. Ἐκεῖ λοιπὸν θὰ ἀναζητήσωμε τὰ δικαιολογητικὰ τῶν ἀρχῶν, πού μᾶς χρησιμεύουν ὡς ἀφειτηρίες.

Ἐνα δεῦτερο φιλοσοφικὸ ἐρώτημα γεννήθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς παραγωγῆς, ἀπὸ τὴ φύση της, τοῦτο. Πῶς μπορούμε ξεκινώντας ἀπὸ τὰ καθόλου νὰ μιλοῦμε γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους; Δηλαδή, στὸ βάθος, μὲ τί δικαίωμα ἐφαρμόζομε τὸ νοητὸ ἐπὶ τοῦ αἰσθητοῦ; Εἶναι τὸ πρόβλημα πού τόσο βασάνισε τὸν Πλάτωνα στὴν προσπάθειά του νὰ μεταβῇ ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν στὸν αἰσθητὸ κόσμο, γιὰ νὰ δείξῃ τὸ σύνδεσμό τους ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται. Τὸ ἴδιο πρόβλημα ἐμπερικλείει καὶ ἡ Ἀριστοτελικὴ λογική: «διὰ τῶν προτέρων ἀπλῶς τὰ ὕστερα γνωρίζειν». Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς φιλοσοφικὲς θεωρίαι γεννοῦν τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε γιατί εἶναι ἐδραιωμένες ἀπάνω σὲ μιὰ κοινὴ φιλοσοφικὴ πίστη: τὸ ρεαλιστικὸ ἰδεαλισμό. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅσο κι' ἂν πολέμησε τὶς Πλατωνικὲς ἰδέες, βρῖσκεται μέσα στὸ ἴδιο μὲ τὸν Πλάτωνα φιλοσοφικὸ πλαίσιο. Εἶναι καὶ γι' αὐτὸν οἱ ἔννοιαι, στὸ βάθος, νοητὲς πραγματικότητες, ὅπως περίπου γιὰ τὸν Πλάτωνα οἱ ἰδέες, γιατί ἐνῶ ὀνομάζει τὰ εἶδη καὶ τὰ γένη δευτέραι οὐσίαι, μᾶς λέγει ἀπὸ τὴν ἄλλη πῶς οἱ κατηγορίαι εἶναι τὰ πλαίσια ὅχι μόνο τῆς σκέψης μὰ καὶ τοῦ ὄντος¹. Γι' αὐτὸ στὸ ἐσωτερικὸ κάθε τέτοιας φιλοσοφίας ἐγείρεται ἔντονο τὸ ἐρώτημα: πῶς δικαιολογεῖται καὶ πῶς γίνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ νοητὸ στὸ αἰσθητό. Οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι ἀνακάλυψαν ἄλλο περιεχόμενο καὶ ἄλλη μορφή στὸ ἴδιο κατὰ βάθος μεταφυσικὸ τοῦτο πρόβλημα. Ἐπειδὴ ἄλλαξεν ὅμως ἡ σκοπιὰ μετατοπίστηκε σὲ ἄλλο γῶρο. Ἐννοῶ τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο πού τοῦ ἔδωσεν ὁ Κάντ. Ποιὰ εἶναι δηλαδή ἡ σχέση τῶν ἐνοιῶν μας μὲ τὸ ὄν καθ' ἑαυτό; Μ' ἄλλα λόγια ἡ νόηση τοῦ ἀνθρώπου στοχαζομένη τὰ πράγματα τὰ συλλαμβάνει ὅπως

1. Κατηγ. 1, 2 ἀρχὴ 4. Περί Ἑρμην. 1 ἀρχὴ καὶ 3 ἀρχὴ. Ἄναλ. Πρ. Ι, 1 24β 16.

εἶναι, ἢ ἐπιφέρει ἀναγκαστικὰ σ' αὐτὰ κάποια ἀλλοίωση καὶ ποιάν; Τὸ πρόβλημα, εἶναι φανερό, παίρνει πολὺ διαφορετικὸ περιεχόμενον. Οἱ νεώτεροι μὲ τὸν Κάντ ἐπικεφαλῆς στὸ βάθος ἀναρωτιοῦνται: εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια; Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχαν ἀμφιβολία γι' αὐτό· τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια τὴν εἶχαν στὴν κατοχὴ τους, στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, ἢ τῶν ἐννοιῶν. Ἐπρεπε μόνον νὰ βροῦν ποια σχέση εἶχεν ὁ αἰσθητὸς κόσμος μὲ τὸν κόσμον αὐτὸν τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας. Πόσα πολλὰ ὀφείλει ἡ χριστιανικὴ θεολογία στὴν ἑλληνικὴ τούτη σύλληψη φαίνεται ὀλοκάθαρα καὶ ἀπὸ τῆ συντομότητος τούτης διατύπωσης. Ὅτι πάλι καὶ μὲ τὴ μετατόπιση ποὺ ἔκαμεν ὁ Κάντ, δὲν ἔσβυσεν ἡ φιλοσοφικὴ θέσις τῶν ἀρχαίων, κι' αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἔκτασι ποὺ ἔχει τὸ μεταφυσικὸ ἐρώτημά των καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνθηκεν ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς, ἀμέσως μετὰ τὸν Κάντ, καὶ ἰδιαίτερα σήμερον, νὰ περιπατήσῃ πάλι στὰ μονοπάτια τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς διψᾷ πάντα τὸ ἀπόλυτον ἢ ἐννοια τοῦ ἀπολύτου δὲ φαίνεται ὅτι θὰ πάσῃ ποτὲ νὰ τὸν οἰστροηλατῇ.

Στὸ βάθος ἄλλωστε ὁ Κάντ δὲν ἔλυσε τόσο τὸ παλαιὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα, ὅσο ἐδημιούργησεν ἓνα νέο: ἀπέναντι στὴν οὐσία ἔστησε τὸ φαινόμενο· ἡ ἀλήθεια ἀπὸ θεωρία τοῦ «ὄντος, ὄντος» γίνεται δημιουργικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος ποὺ σὲ ὅ,τι δέχεται ἀπὸ τὸ ὄν ἐπιβάλλει τὴν κατηγορίαν τοῦ νοῦ. Μᾶς ὀδηγεῖ ἔτσι σὲ ἓνα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον πόλον. Μποροῦμε ἀπὸ ὀρισμένη ἄποψη νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ Κάντ ἴσως ἐπέμεινε, παραπάνω ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε, νὰ δώσῃ ἐπιστημονικὴ ἐξήγησι σὲ τόσο πρωταρχικὰ φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα. Ἡ κριτικὴ του στὸ βάθος θέλει νὰ εἶναι πιότερον ἐπιστημονικὸν ἔργον. Μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυσι τοῦ νοῦ, τῆς νόησις. Καὶ σὲ τοῦτο ἀκριβῶς ἄφησε ἀνικανοποίητους ἄλλους. Γιατὶ τὰ ἐρωτήματα ποὺ τὸν ἀπασχόλησαν, δὲν ἔχουν μόνον τὴν ἐπιστημονικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν φιλοσοφικὴν σκοπιάν τους.

Ὅπως κι' ἂν εἶναι, ἂν στή θέσις τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως τῶν δύο κόσμων, μπῆκεν ἡ καντιανὴ γνωσιολογία, ἢ μεταφυσικὴ προβληματικὴ τῆς ἰδέας καὶ τῆς ἐννοίας περιμένει πάντα τὴ λύσι της.

Μὲ τὴν ἐρμηνείαν ποὺ ἐπιχειρήσαμε νὰ δώσωμε στὴν παραγωγή καὶ στὰ «καθόλου» ξεφεύγομε, νομίζω, ἀπὸ τὸ πρόβλημα ποὺ ἐβασάνισε καὶ τοὺς ἀρχαίους καὶ τὸν Κάντ. Ἀντὶ δὲν δύο κόσμων βλέπομε τὸ πνεῦμα ποὺ στοχάζεται παραγωγικὰ καὶ ὅσο παράγει δὲ βγαίνει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του. Τοῦτο καὶ μόνον. Δὲν καταφεύγομε σὲ αἰσθητὸν καὶ νοητὸν κόσμον, οὔτε σὲ ἐγὼ καὶ οὐκ ἐγὼ. Ἐχομε μόνον τὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος ποὺ εἶναι μιὰ ἀξεδιάλυτη σύνθεσι καὶ τῶν δύο κόσμων. (Ὁ χωρισμὸς τους

μόνο για μεθοδικούς λόγους είναι νοητός). Όταν λέμε ότι το πνεῦμα όταν παράγει, δὲ βγαίνει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἐννοοῦμε ἀπλῶς ὅτι δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προσφύγει στὴν παρατήρηση. Ἡ ἐνέργεια φυσικὰ τοῦ πνεύματος, καὶ ὅταν τοῦτο στοχάζεται παραγωγικά, δὲν παύει νὰ εἶναι θρεμμένη ἀπὸ τὴν ἀξεδιάλυτη σύνθεση τῶν δυὸ κόσμων. Καμμιά στιγμή καὶ μορφή τῆς νοητικῆς ἐργασίας δὲν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ὑφή αὐτή· εἴτε ἐμπειρικὴ τὴν ποῦμε, εἴτε πειραματικὴ, θετικὴ, ἐκ τῶν ὑστέρων, εἴτε ἰδεολογικὴ, θεωρητικὴ, ἐκ τῶν προτέρων, ὅ,τι ὄνομα κι ἂν τῆς δώσωμε, τὸ περιεχόμενό της θὰ εἶναι θεμελιωμένο στὴν ἀξεδιάλυτη σύνθεση τῶν δυὸ κόσμων σὲ ἓναν, αὐτὸν ποὺ σκέπτεται, στοχάζεται, νοεῖ, παρατηρεῖ. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσωμε ὑποκείμενο. Ὅχι ἐκεῖνο ποὺ ἀντιτίθεται στὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ τὴ συνείδηση ποὺ θέτει τὸν ἑαυτό της ἀπάνω στὴ σύνθεση καὶ τῶν δυὸ, ξεπερνώντας τὸν τρόπον τινὰ καὶ τὰ δυὸ.

Ἀλλὰ ἄς περιοριστοῦμε στὴν παραγωγή. Ἀπὸ ὅσα εἶπαμε μπορούμε νὰ συμπεράνωμε ὅτι ἡ παραγωγή εἶναι λογικὰ ἀναγκαῖος δρόμος ἀπὸ κρίση σὲ κρίση μέσον μιᾶς τρίτης· δρόμος ποὺ γίνεται μέσα στὴ νόηση χωρὶς τὴν προσφυγὴ σὲ καμμιά ἐμπειρία. Λογικὰ ἀναγκαῖος δρόμος ὄχι ἀπὸ τὰ πολλὰ στὰ λίγα, ἀλλὰ ἀπὸ «καθόλου» σὲ «καθόλου». Ἐλευθερώνεται ἔτσι ἡ παραγωγή ἀπὸ τὸν ποσοτισμό, ποὺ πῆγαινε νὰ τὴν ὑποτάξει στὰ μαθηματικά, καὶ παίρνει ὅλη τὴν εὐρύτητα ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν ἐννοιῶν ὡς «καθόλου», ὡς γενικῶν τύπων, θεώρηση ποὺ ἡ ἀνάλυσή της δείχνει στὸ βάθος τὴ νόηση ἐκεῖνο ποὺ εἶναι στὴν οὐσία της, ἐνέργεια δηλαδή «ποιοποιὸς τοῦ εἶναι»¹. Δὲν κυβερνᾷ λοιπὸν τὴν παραγωγή ὁ μαθηματικὸς λόγος οὔτε εἶναι κὰν αὐτὸς τὸ ἰδεῶδες της, ἀλλὰ ἀπλὰ καὶ μόνο ὁ λόγος σὲ ὅλη τὴν εὐρύτητά του.

Εἶδαμε ἀκόμη ὅτι ἡ παραγωγή εἶναι ἓνας δρόμος τοῦ ὁποῖου ἡ ἀφειρησία προὑποθέτει ἓνα ἄλμα καὶ μαζὶ ἓνα μεταφυσικὸ πρόβλημα. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ ἀποστομωτικὴ ἀπόδειξη· ἀλλὰ μιὰ ἀπόδειξη ποὺ κρέμεται σὲ ἓνα ἐρωτηματικὸ, ἓνα ἐρωτηματικὸ πού, ποιοὸς ξέρει, μπορεῖ πίσω του νὰ κρύβη τὸ ἄγνωστο, τὸ ἄπειρο, τὸ χάος. Ὅπως κι' ἂν εἶναι, θέτοντας ἡ νόηση τὴν παραγωγή ἀποπειρᾶται νὰ γνωρίσῃ τὸ ἄγνωστο, νὰ συλλάβῃ τὸ ἄπειρο, νὰ ἁρμονίσῃ τὸ χάος. Θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε καλύτερα ὄχι θέτοντας τὴν παραγωγή, ἀλλὰ τὶς πρώτες ἀρχές, τὶς ὁποῖες παραδίνει στὴν παραγωγή ὡς ἀφειρησίες τοῦ δρόμου της. Ἡ θέση τῶν πρώτων

1. Βλέπε : Διαίρεση - Μερισμὸς σ. 12 - 24.

ἀρχῶν τὴν ἴδια ὥρα εἶναι θεμελίωση μιᾶς φιλοσοφίας, ἐνὸς νοη-
τικοῦ κόσμου, ἐνὸς συστήματος, πού θά ῥθῃ ἡ παραγωγή νὰ
τὸ ξεδιπλώσῃ.

Ἄκόμη κάτι. Μορφή τῆς παραγωγῆς εἶναι καὶ ἡ ἀναγωγή,
ἡ ἀνάλυση ἐκεῖνη, κατὰ τὴν ὁποία μὲ ὀπισθοβατική πορεία ἐπι-
χειρεῖ ἡ νόηση νὰ δείξῃ τὸ σύνδεσμο τῶν πορισμάτων τῆς μὲ τίς
πρῶτες ἀρχές, μὲ τὰ βάρη τῆς. Εἶναι ἔτσι ἡ ἀναγωγή μιὰ «βά-
σανος» τῆς νοήσεως, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς, περιορισμένη
ὅμως πάντα, ἀφοῦ προχωρεῖ μόνο ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, ὡς
τίς πρῶτες ἀρχές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε Π Α Γ Ω Γ Η

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ε Π Α Γ Ω Γ Η

Ἡ ἀναγωγή πρὸς τὶς πρῶτες ἀρχές, πού θὰ ἐπιχειρήσωμε στὸν παραγωγικὸ δρόμο τῆς σκέψης, θὰ μᾶς φέρη πολλές φορές, πάρα πολλές μάλιστα, σὲ μείζονες προτάσεις πού εὐκολα θὰ διαπιστώσωμε ὅτι δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ συμπεράσματα ἐπαγωγικῶν συλλογισμῶν. Ἡ πρόταση π.χ. «κανένα μέταλλο δὲν εἶναι δυσθερμαγωγό», πού μπορεῖ νὰ εἶναι μείζων πρόταση σὲ ἓνα πλῆθος παραγωγικῶν συλλογισμῶν εἶναι συμπέρασμα ἐπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ τοῦ τύπου :

Y_1 δὲν εἶναι K

Y_2 δὲν εἶναι K

κανένα Y δὲν εἶναι K .

Ἐπὶ τοῦ ἀποδείξεως ὅτι ἡ ἀναγωγή ἀπὸ τὴν παραγωγή εἰς τὴν ἐπαγωγή καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαγωγή εἰς τὴν παραγωγή εἶναι φανερό βέβαια ἀμέσως, ὅτι ἀπὸ τὴν παραγωγή φτάνομε εἰς τὴν ἐπαγωγή ὅταν ἐλέγχωμε τὰ βάρη τῶν γνώσεών μας, τῆς ἐπιστήμης μας γενικά. Ἀνακαλύπτομε τότε ὅτι τὰ βάρη αὐτὰ πολλές φορές, πάρα πολλές μάλιστα, εἶναι ἐπαγωγικά συμπεράσματα. Ὅταν, ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ἐπαγωγή πάμε πρὸς τὴν παραγωγή τότε οἰκοδομοῦμε τὴ γνώση, ἢ, τοῦλάχιστο, ἐτοιμάζομε τὰ ὑλικά γιὰ τὴν οἰκοδομή. Τὴ γνώση βέβαια τὴν οἰκοδομοῦμε καὶ στὸ ἐσωτερικὸ κάθε μεθόδου χωριστά, ἀλλὰ ἐδῶ θέλομε νὰ δείξωμε τὴ διαφορὰ τῶν δυὸ δρόμων ἀπὸ τὴ μιὰ εἰς τὴν ἄλλη μέθοδο. Ἐπειτα ἄλλο νόημα ἔχει ἡ παραγωγικὴ οἰκοδομή, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἄλλο ἢ ἐπαγωγική, ὅπως θὰ δοῦμε.

Προβάλλει ἀμέσως ἓνα βασικὸ γιὰ τὴ νοητικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου ἐρώτημα, τοῦτο : μήπως κάθε ἀρχὴ εἰς τὴν ὁποία μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἀναγωγή, καὶ εἰς τὴν ὁποία στηρίζεται ὁλόκληρη, μπορεῖ ἀτελεύτητη, σειρὰ παραγωγικῶν συλλογισμῶν, μήπως κάθε τέτοια ἀρχὴ εἶναι συμπέρασμα ἐπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ ; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εἰς τὴ συνέχεια.

Θὰ διερευνήσωμε τώρα τὴν ἐπαγωγή, τὴν ἀτελεῖ βέβαια, ἀφοῦ ἡ τέλεια, ὅπως εἶδαμε, εἶναι μιὰ μορφή τῆς παραγωγῆς. Ἐχομε καὶ ἐδῶ νὰ κάμωμε μιὰ παρατήρηση, ἀντίστοιχη μὲ κείνην πού κάμαμε εἰς τὴν παραγωγή, παρατήρηση πού θὰ μᾶς δείξῃ καὶ ἐδῶ ὅτι ὁ δρόμος δὲν εἶναι ποσοτικός, δὲν εἶναι δηλαδὴ ἡ διαφορὰ τοῦ πλῆθους πού καθορίζει τὴν οὐσίαν τῆς ἐπαγωγῆς, ἀλλὰ κάτι

ἄλλο. Ἡ ἀτελής ἐπαγωγή μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ γενικεύουσα ἢ συμπληροῦσα. Στὴν πρώτη περίπτωση μεταβαίνομε πραγματικὰ ἀπὸ τὸ εἶδος στὸ γένος, ἀπὸ τὸ χρυσό, τὸν ἄργυρο, τὸ χαλκό, μεταβαίνομε σὲ ὅλα τὰ μέταλλα καὶ λέμε: πάντα τὰ μέταλλα εἶναι εὐθερμαγωγὰ. Ἡ μετάβαση στὴν περίπτωση τούτη ἀναφέρεται στὸ πλάτος τοῦ ὑποκειμένου. Στὴ δεύτερη περίπτωση ἀπὸ ὀρισμένες ιδιότητες πηγαίνομε σὲ ἓνα σύνολο ιδιοτήτων ποὺ τὸ ἀναφέρομε στὸ κατηγορούμενο. Ἐδῶ δὲν ἀλλάζει τὸ πλάτος ὀλοκληρώνομε τὸ βάθος τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου. Ἄλλο λοιπὸν νόημα πρέπει νὰ ἀναζητήσωμε καὶ στὴν ἐπαγωγή ὅταν λέμε πῶς εἶναι δρόμος «ἐπὶ τὰ καθόλου».

Ἄλλη παπατήρηση τώρα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐπαγωγή εἶναι φυσικὸς τρόπος σκέψεως. Ἡ ψυχικὴ ἐμπειρία μας εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἓνα σύνολο ἐπαγωγικῶν συμπερασμάτων. «Ἄκουέ με ἔμένα, εἶδαν πολλὰ τὰ μάτια μου», εἶναι ἡ φράση ποὺ ἔρχεται συχνὰ στὸ στόμα τῶν πολύπειρων ἀνθρώπων. Αὕτῃ ἡ ἐπαγωγή τῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας θὰ εἶναι τὸ θέμα μας; Ὁχι βέβαια. Τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν τομέα τῆς ἐπαγωγῆς τῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας, ὅπου τὸ ὑποκειμενικόν, τὸ ψυχολογικὸ στοιχεῖο, λίγο πολύ, κυριαρχεῖ. Αὕτῃ ἡ ἐπαγωγή εἶναι θέμα τῆς ψυχολογίας· θὰ σταματήσωμε ὅμως λίγο σ' αὐτὴν καὶ γενικὰ στὴν ψυχικὴ ἐμπειρία, πρὶν μποῦμε στὸ θέμα μας, γιατί ἔχουν νὰ μᾶς δώσουν πολύτιμα ἐφόδια. «Ἄκουέ με ἔμένα, εἶδαν πολλὰ τὰ μάτια μου». Ἡ ἐμπειρικὴ σοφία στηρίζεται στὶς πολλὰς περιπτώσεις, ποὺ ἤρθαν νὰ τὴ μεστῶσουν, νὰ τὴ θρέψουν. Εἶδαμε πολλὰ στὴ ζωὴ μας καὶ αὐτὰ τὰ πολλά, ποὺ εἶδαμε, καὶ τὸ νόημα, ποὺ τοὺς ἐδώσαμε, μᾶς ἐπιτρέπουν μὲ πιθανότητα νὰ ἀπλώσωμε τὴ σκέψη μας καὶ νὰ συλλάβωμε καὶ ἐκεῖνα ποὺ δὲν εἶδαμε ἀκόμη· προβλέπομε ὅμως ὅτι ἀναγκαστικὰ θὰ παρουσιαστοῦν καὶ πῶς θὰ παρουσιαστοῦν. Ἡ πείρα δυναμώνει τὴν προβλεπτικότητά μας. Κι' αὕτῃ ἡ προβλεπτικότης θεμελιώνεται κυρίως σὲ ἀτελεῖς ἐπαγωγές καὶ σὲ ἀναλογικοὺς συλλογισμοὺς. Ἡ ψυχικὴ ἐμπειρία μας εἶναι ἓνα βίωμα ποὺ κατὰ μέγα μέρος πηγὴ τοῦ ἔχει τὸ συγκεκριμένο τὸ ἀτομικόν. Κι' αὐτὸς ὁ τόσο στενὸς δεσμὸς ποὺ συνάπτεται ἔτσι στὸν τομέα τοῦτον μὲ τὸ συγκεκριμένο, τὸ ἀντικείμενο, ἔφτασε νὰ σπρώξῃ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ νὰ διατυπώσῃ τὴ θεωρία τοῦ ἄκρου ἐμπειρισμοῦ. Ἐτσι μπόρεσαν τοὺς νεώτερους χρόνους νὰ στήσουν μονοκρατορίσσα στὸ παλάτι τῆς νοήσεως τὴν ἐπαγωγή, ποὺ πηγὴ τῆς ἔχει πάντα τὴ συγκεκριμένη περίπτωση. Αὕτῃ ἡ ὑφὴ τῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας παρουσιάζει καὶ μιὰν ἄλλη, λογικὴ τούτη τὴ φορὰ παραδοξότητα. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπαγωγικά συμπεράσματα, ἀπάνω στὰ ὅποια θεμελιώνεται, μπορεῖ τὰ περισσότερα, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀτελεῖς συλλογισμοί.

ὅπως ἄλλωστε κάθε ἐπαγωγή, ἀλλὰ κάτι περισσότερο, παραλογισμοί. Ὅποιος πραγματικά, ἐπιχειρήσει μιὰ λογικὴ ἀνάλυση αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε κοινὴ γνώμη, ἢ καὶ τῶν ἀτομικῶν του γνωμῶν γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα θὰ ἐκπλαγῆ καὶ θὰ τρομάξει ἀπὸ τὴ σωρεία τῶν παραλογισμῶν πού θὰ βρῆ στὴν ἔρευνά του αὐτή. Τὸ πιὸ ἐκπληκτικὸ ὅμως εἶναι, ὅτι θὰ διαπιστώσει πὼς ἡ κοινὴ γνώμη, ἢ καὶ ἡ ἀτομικὴ του, πολλὲς φορὲς μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθή, ἂν καὶ στηρίζεται σὲ παραλογισμούς. Ὁ Ἀριστοτέλης κι' ὅλας μὲ τὴν ὀξύνοια πού τὸν χαρακτηρίζει, ἔδειξεν ὅτι μπορούμε νὰ παραγάγουμε τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ψέμμα¹. Πράγμα πού γιὰ τὸν Πλάτωνα, πού ξεκινούσε ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, ἦταν κάτι τὸ ἀκατανόητο. Ἡ βαθύτατη τούτη παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη ὀδηγεῖ καθαρὰ τὴ σκέψη νὰ δῆ ἀκόμη καλύτερα ὅτι τυπικὴ (λογικὴ) ἀλήθεια καὶ οὐσιαστικὴ ἀλήθεια δὲ συμπίπτουν, δὲν ταυτίζονται καὶ ὅτι κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι πάντα ἡ καθαρὴ συλλογιστικὴ σειρά, δὲν εἶναι αὐτὴ μόνο, πού μᾶς δίνει τὸ ὀρθό. Τί ἄλλο ἄραγε; Ἡ ἄμεση σύλληψη, ἡ ἔμπνευση, ἡ ἐνόραση, ἡ διαίσθηση, πού μάταια ἀγωνιζόμαστε ὕστερα, πολλὲς φορὲς, νὰ ὑποτυπώσουμε σὲ καθαρὴ συλλογιστικὴ σειρά². Ἀντὶς αὐτὸ συχνὰ κατορθώνουμε μόνο μὲ παραλογισμούς νὰ τὴ ντύσουμε.

Ἐξὸν ἀπὸ τὸν διαλογικὸ ἔχομε λοιπὸν καὶ τὸν ἐνορατικὸ τρόπο γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἀλήθειας. Τὸ ἰδεῶδες βέβαια εἶναι πάντα ὁ δεύτερος νὰ φτάσει νὰ πάρῃ τὸ νόημα τοῦ πρώτου. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀνέφικτο. Κάτω ἀπὸ τὴν πνοὴ τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ κατόρθωσε πολλὲς φορὲς ἡ διάνοια νὰ φωτίσει μὲ τὸ δικό της φῶς τὴν ἐνόραση καὶ νὰ κυριεύσῃ πολλὲς τῆς ἐπάλλξεις. Τούτῃ τότε ἀποσύρεται σὲ μυχιαίτερες περιοχὲς, σὲ ὑψηλότερες κορυφὲς καὶ μοιάζει νὰ δείχνῃ ὅτι ὅσα κάστρα τῆς κι' ἂν κατορθώσῃ νὰ τῆς πάρῃ ἡ διάνοια θὰ μένῃ πάντα στὸ σύνολό της ἕνα ἅπαρτο κάστρο, μέσα στὸ ὁποῖο θὰ σμιλεύῃ μὲ τὸ δικό της τρόπο τὴν οὐσία τῆς ἀλήθειας, πού θὰ τὴν παραδίνῃ στὴ διάνοια γιὰ τὴ λογικὴ ἐπεξεργασία. Ὅπως βλέπουμε ἡ λογικὴ παραδοξότητα δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὴ λογικὴ ἐμπειρία. Σὲ τούτην τὴ συναντοῦμε πιὸ συχνὰ καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση. Τὴ βρίσκουμε ὅμως καὶ στὶς ἀνώτατες σφαιρὲς τῆς νοητικῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου, στὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς μεγαλοφυεῖς συλλήψεις τῆς ἐπιστήμης. Στὰ λογικὰ στοιχεῖα πού ἔρχονται νὰ διατυπώσουν τὶς πρώτες ρίζες, τὶς πηγαῖες συλλήψεις, πού θεμελιώνουν τὴν πίστη μας, τὴν κάθε πίστη μας. Εἶναι δυνατὸ σὲ ὅλες τοῦτες τὶς συλλο-

1. Ἀναλ. Πρώτ. I, II, 2 - 7.

2. Βλέπε καί : Διαιρέση - Μερισμὸς σ. 25 - 30.

γιστικῆς προσπάθειες νὰ ἀνακαλύψωμε παραλογισμούς. Θὰ πετάξωμε μακριά μας, μαζί μὲ τὸ λογικὸ σφάλμα, καὶ ἕξ αἰτίας του, καὶ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον ; "Ὁχι βέβαια. Ὁ ἀληθινὸς σεβασμὸς πρὸς τὸ πνευματικὸ ἔργο, ἀντίθετα, ἀπαιτεῖ μὲ ἐξαίρετη προσοχὴ νὰ διαστέλλωμε πάντα τὴ λογικὴ ἀλήθεια, τὸ τυπικὸ δηλαδὴ περίβλημα, ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴν ἀλήθειαν, τὸ καθαρὸ νοηματικὸ περιεχόμενον. "Ἄς κρατήσωμε τίς διαπιστώσεις αὐτές, στίς ὁποῖες ἀνεβήκαμε ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας ὅσο κι' ἂν φαίνονται γιὰ τὴν ὥρα πὼς μᾶς ξεμακραίνουν ἀπὸ τὸ θέμα μας.

Τὸ θέμα μας, ἐδῶ τώρα, εἶναι ἡ ἐπαγωγὴ εἰς τὴν μορφήν καὶ τὸ νόημα ποῦ πῆρε εἰς τὴν ἐπιστήμην, ὡς μέθοδος ἔρευνας, ὡς καθαρὸς νοητικὸς δρόμος. Καθαρὸς νοητικὸς δρόμος, ὅχι ὅπως τὸν διατύπωσεν ὁ Ἀριστοτέλης¹, ποῦ εἶδε εἰς τὴν ἐπαγωγὴν κυρίως ἓνα δρόμον ἕμμεσον, παιδαγωγικόν, ὑποκειμενικόν· τὴν εὐκόλῃ γλώσσῃ ποῦ θὰ μιλήσωμε σὲ κείνους ποῦ δυσκολεύονται νὰ γνωρίσουν ἀμέσως τὰ ὕστερον διὰ τῶν προτέρων. Δρόμος ποῦ μόνον προπαρασκευαστικὸς εἶναι γιὰ τὴν γνώσιν τῶν «τί ἦν εἶναι», ποῦ τὸν δέχεται, ἀλλὰ καὶ δείχνει πὼς δὲν εἶναι ἀποδεικτικὸς. Ἡ ἐπαγωγὴ, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, μαζεύει τὰ ἄμεσα δεδομένα τῆς πείρας ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀτομικόν. Ὁ ἴδιος ὅμως λέγει ὅτι τὸ ἀτομικόν δὲν εἶναι δεκτικὸν ἐπιστήμης. Τὴν ἀντίφασιν τούτην αἶρει μὲ τὴν διδασκαλίαν ὅτι ἡ αἴσθησις ἐμπεριέχει τὸ καθολικόν : στὸν Καλλία βλέπομε τὸν ἄνθρωπον, διδασκαλίαν ποῦ τὴν βλέπομε σήμερον σὰν πρόδρομον τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ ἐνῶ φαίνεται ἔτσι ὅτι θεμελιώνει τὴν ἐπαγωγὴν, ἔρχεται ὁ ἴδιος καὶ τὴν ἀνατρέπει μὲ τὸ νόημα ποῦ ἔδωκε εἰς τὴν ἀπόδειξιν, νόημα ποῦ τὸν ἐμπόδισε νὰ δῆ τὴν πολυτιμὴν, τὴν ἀνεκτίμητην σημασίαν τῆς ἐπαγωγῆς ὡς ὄπλου γιὰ τὴν γνώσιν. Αὐτὴ τὴν σημασίαν τὴν εἶδαν οἱ νεώτεροι χρόνοι ἀπὸ τὸ Βάκωνα κι' ἐδῶ, ἀλλὰ μέχρις ὑπερβολῆς. Κινημένοι ἀπὸ τὸν πραγματισμὸν τῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας ἔφτασαν νὰ στήσουν μονοκρατόρισσα στὸ παλάτι τῆς νοήσεως τὴν ἐπαγωγὴν, ποῦ τὴν πίστεψαν ἄρνησιν καὶ ἀντίθεσιν τῆς παραγωγῆς, εἰς τὴν ὁποῖαν αὐτοὶ πάλιν δὲν ἄφηναν σχεδὸν καμμιὰ θέσιν καὶ δὲν ἔδιναν καμμιὰ σημασίαν.

Διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὡς τὴν στιγμὴν τούτην πορεία τῆς ἐργασίας μας, ἀλλὰ ἡ συνέχεια θὰ τὸ δείξῃ ἀκόμα καθαρότερα, ὅτι οὔτε ἀντίθεσις, οὔτε ἄρνησις εἶναι ἡ μιὰ τῆς ἄλλης, ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ ἐπαγωγὴ, ἀλλὰ ὅτι εἶναι καὶ οἱ δύο οὗτοι πολυτιμὰ ὄπλα, τὰ πολυτιμότερα τῆς νοήσεως στὸν ἐπίπονον δρόμον τῆς γιὰ τὴν

1. Ἀναλ. Πρώτ. II, 25 περὶ ζώων μορίων IV, 3.

εύρεση ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκφραση τῆς ἀλήθειας. Ὅσοι βλέπουν ἀντί-θεση στὶς μεθόδους καὶ διαμάχη, δὲν κάνουν παρὰ νὰ μετατρέ-πουν τὴ μέθοδο σὲ φιλοσοφικὴ θεωρία, τὴ φιλοσοφικὴ θεωρία τους, καὶ νὰ βλέπουν μονάχα τοῦτο σ' αὐτήν. Ὅμως κάθε μέθο-δος νοητικὴ ἔξον ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ της περιεχόμενο δὲν παύει νὰ εἶναι καὶ μιὰ μέθοδος, τοῦτο καὶ μόνο.

Ἄς δοῦμε λοιπὸν τὴν ἐπαγωγὴ ὡς νοητικὴ μέθοδο, ὅπως εἶδαμε καὶ τὴν παραγωγὴ. Ποιὸ εἶναι τὸ πεδίο δράσεως τῆς ἐπα-γωγῆς; Ἡ ἐρώτηση τούτη καὶ θὰ ἀπομονώσῃ τὴ μέθοδο καὶ τὴν οὐσία της θὰ μᾶς δώσῃ. Τὴν ἐπαγωγὴ τὴ χρησιμοποιοῦμε καὶ σὲ ἄλλους βέβαια τομεῖς, ὅποτε μᾶς παρουσιάζεται ὡς μονα-δικὸς δρόμος, ἀλλὰ ἡ σφαῖρα στὴν ὁποία κυριαρχεῖ εἶναι οἱ φυ-σικὲς ἐπιστῆμες, καὶ εἰδικότερα οἱ τομεῖς των ἐκεῖνοι πού ἢ δὲν ἐπιδέχονται τὴν μαθηματικοποίηση, ἢ δὲν ἔχουν ἀκόμα μαθη-ματικοποιηθῆ. Στούς τομεῖς αὐτούς ὁ νοῦς εἶναι θεατῆς τῶν ἀν-τικειμένων, καὶ ἀπὸ θεατῆς γίνεται καὶ ἐραστής των. Τοῦτο δῶ εἶναι ἡ μεγάλη ἀρετὴ καὶ τὴν ἴδια ὥρα ἡ μεγάλη ἀδυναμία τοῦ ἐπαγωγικοῦ δρόμου. Μεγάλῃ ἀρετῇ, γιατί ὁ νοῦς βρίσκεται ἐδῶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα, μὲ τὰ πράγματα· μεγάλη ἀδυ-ναμία γιατί ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ ξεχαστῆ μέσα σ' αὐτά, νὰ γίνῃ αἰχμάλωτός των. Ἡ ἐρευνα ξεκινᾷ ἐδῶ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ γιὰ τὸ ἀντικείμενο. Εἶναι δρόμος ἐκ τῶν ἔξω. Ὅχι ὅμως γιὰ νὰ μείνῃ τέτοιος. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς εἶναι ἐκ τῶν ἔξω νὰ φτά-σωμε μέσα, ἢ καλύτερα, τὸ ἔξω, τὸ ἀντικείμενο, τὸ αἰσθητό, νὰ γίνῃ «ἔσω», ἔννοια, ἰδέα. Τὸ συγκεκριμένο νὰ γίνῃ ἀφηρημένο. Αὐτὸ τὸ περιεχόμενο παίρνει, μὲ τὴν ἐπαγωγὴ κυρίως, ἢ γνώση. Μετατροπὴ τοῦ αἰσθητοῦ σὲ νοητό. Ἐνῶ στὴν παραγωγὴ ἄλλο : ἀνερεύνηση τοῦ κόσμου τῶν ἐννοιῶν καὶ ἰδεῶν, ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου των, σύνθεσή των. Στὴν παραγωγὴ ὁ νοῦς κυρίως ἀναδιπλώνεται στὸν ἑαυτό του : εἶναι αὐτὴ δρόμος ἐκ τῶν ἔσω. Καὶ τοῦτο εἶναι πάλι ἡ μεγάλη ἀρετὴ τῆς παραγωγῆς καὶ μαζί καὶ ἡ μεγάλη της ἀδυναμία. Μεγάλῃ ἀρετῇ γιατί ὁ νοῦς αἰσθάν-νεται νὰ εἶναι μέσα σὲ δικό του ἀπόλυτα πνευματοποιημένο κόσμο· μεγάλη ἀδυναμία γιατί μπορεῖ νὰ ξεχαστῆ μέσα στὸν ἑαυτό του, νὰ μείνῃ μετέωρος, νὰ ἀναδιπλώνεται στὸ κενό.

Μὲ τὴν ἐπαγωγὴ ὁ νοῦς κυρίως συνθέτει. Πολιορκεῖ τὰ αἰσθητά, τὰ περισφίγγει μὲ τὰ δίκτυα πού ἀπλώνει γύρω τους, ὡς πού νὰ τὰ ὑποκαταστήσῃ μὲ ἔννοιες, μὲ ἰδέες. Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι ἡ ἐπαγωγὴ, δρόμος γιὰ νὰ σχηματισθῆ μιὰ ἔννοια. Αὐτὸ τὸ νόη-μα πρέπει νὰ δώσωμε στὸν ἀριστοτελικὸ ὄρισμό ὅτι ἡ ἐπαγωγὴ εἶναι δρόμος «ἐπὶ τὰ καθόλου». Ἄν σκεφτοῦμε ὅτι ὅλη ἡ ἐπι-στημονικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐξαντλεῖται μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς σὲ τοῦτο καὶ μόνο τὸ ἔργο, τὴ δημιουργία νέων ἐν-

νοιῶν, ἢ τῇ διόρθωσι, συμπλήρωσι ἢ ὁλοκλήρωσι παλαιῶν ἐνοιῶν καὶ ὅτι οἱ περισσότερες αὐτὲς ἐννοίαι δημιουργοῦνται ἐπαγωγικά, ὅλες τουλάχιστον ὅσες ὑποκαθιστοῦν αἰσθητὰ ἀντικείμενα, καταλαβαίνομε ἀμέσως τῇ μεγάλῃ σημασίᾳ τῆς ἐπαγωγῆς. Ὅταν πια συλλάβωμε τὴν ἐννοία, ὑποκαταστήσωμε δηλαδὴ στὸ αἰσθητὸ τὸ νοητό, τότε προβάλλει, ὅπως εἶπαμε, ὁ νοῦς νομοθέτης μὲ τὴν παραγωγή. Θὰ ἀντιτάξουν ἴσως ὅτι ἡ ἐπαγωγή κύριο ἔργο της ἔχει τὴν διατύπωση νόμων ποὺ διέπουν τὰ φαινόμενα, καὶ ὄχι, ἢ ὄχι μόνον τὴν διαμόρφωση ἐνοιῶν. Ἡ ἀντίρρηση τούτη ἐνισχύει τὴν ἀποψή μας. Γιατὶ στὸ ἔργο τοῦτο φαίνεται ἀκόμη καθαρότερα ὅτι ἡ ἐπαγωγή εἶναι δρόμος «ἐπὶ τὰ καθόλου», τὰ νοητὰ δηλαδὴ, τὰ κατὰ Πλάτωνα «αἰεὶ ὡσαύτως κατὰ τὰ αὐτὰ ἔχοντα». Μὲ τὸ ἔργο της αὐτὸ ἡ ἐπαγωγή πίσω ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη περίπτωσι τοῦ χαλκοῦ, λόγου χάρι, ποὺ διαστέλλεται ὅταν τὸν ζεστάνωμε, βάζει τὸ γενικὸ τύπο : «κάθε μέταλλο, ὅταν τὸ ζεστάνωμε, διαστέλλεται». Ἔτσι στὴ θέσι τοῦ συγκεκριμένου φαινομένου μπῆκε μιὰ γενικὴ ἀρχή, ὅπως στὴ θέσι τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου μπαίνει μιὰ ἐννοία.

Ἐδῶ παρουσιάζεται βέβαια τὸ ἀντίστροφο ἀπὸ τὴν παραγωγή φιλοσοφικὸ ἐρώτημα. Ἐκεῖ ἐρωτήσαμε : πῶς μπορούμε νὰ ἐφαρμόζωμε τὸ νοητὸ ἐπὶ τοῦ αἰσθητοῦ ; Ἐδῶ προβάλλει τὸ ἐρώτημα : πῶς μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μετατροπὴ τοῦ αἰσθητοῦ σὲ νοητό ; Πίσω, φυσικά, καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἐρωτήματα διαφαίνεται, πέρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς καντιανῆς γνωσιολογίας, τὸ πρόβλημα γενικὰ τῆς σχέσεως ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἐγὼ καὶ οὐκ ἐγώ. Γιὰ νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὸ θέμα μας θὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ ὅσα, μὲ γενικὸ τρόπο, ὑποτυπώσαμε στὴν παραγωγή. Σκοπὸς μας δὲν εἶναι νὰ συζητήσωμε τὰ φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀνακύπτουν, ὅσο νὰ τὰ σημειώσωμε, γιὰ νὰ φανῆ ἡ στενὴ σχέση φιλοσοφίας καὶ λογικῆς, γιὰ νὰ φωτίσῃ ἢ μιὰ τὴν ἄλλη.

Ἄς ἐρθῶμε τώρα στὸ τεχνικὸ μέρος, στὴ λογικὴ ἀρθρωση τῆς ἐπαγωγῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ ἐπαγωγικὸ συμπέρασμα φτάνομε μὲ ἓνα λογικὸ ἄλμα. Εἶναι δηλαδὴ τὸ ἐπαγωγικὸ συμπέρασμα μιὰ παράβασι τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος, μ' ἄλλα λόγια ἄρνησι στὸ βάθος τῆς ἴδιας τῆς λογικῆς. Δύο εἶναι τὰ κρίσιμα σημεία στὸν ἀγῶνα ποὺ καταβάλλει ἡ νόησι νὰ συλλάβῃ τὸ συγκεκριμένο, τὸ αἰσθητό. Τὸ ἓνα τὸ δίνει ἡ παραγωγή, ὅταν στὸ δρόμο ἀπὸ τὰ καθόλου πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους, διαπιστώνει ὁ νοῦς στὸ τέλος, ὅτι, ὅσο κι' ἂν βαδίξῃ πρὸς τὰ ἀτομικά, δὲν τὰ φτάνει, ὅτι βρίσκεται πάντα ὄχι στὰ συγκεκριμένα καὶ τὰ ἀτομικά, ἀλλὰ σὲ «καθόλου», σὲ κόσμον ἐνοιῶν καὶ ἰδεῶν, δὲ βγαίνει δηλαδὴ στὸ βάθος ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Ἔτσι, εἶπαν, ὁ νομοθέτης νοῦς πορεῖ μόνον γιὰ τὸν ἑαυτὸ του νὰ βάζῃ νόμους. Τὸ

Άλλο κρίσιμο σημείο τὸ δίνει ἡ ἐπαγωγή, ὅταν ἡ νόηση διαπιστώνη ὅτι μ' αὐτὴν ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ αἰσθητό, τὸ ἀτομικό, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ ξεπεράσῃ ἀμέσως μὲ ἄλμα, ὅτι λοιπὸν ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ πρὸς τὸ νοητὸ δὲν εἶναι συνεχῆς. Φτάνει ἡ νόηση ἀπὸ τὸν ἕνα κόσμον στὸν ἄλλο, ἀλλὰ μὲ ἕνα ἄλμα ὅχι μὲ ἀδιάσπαστη συνοχή. Ἔτσι δίκαια μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθῇ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς, ἂν ὑπάρχῃ πραγματικά, καὶ ποιά εἶναι ἡ ἐπαφή ἢ ἀνταπόκριση μεταξὺ τῶν δύο κόσμων. Ἐδῶ παίρνει ἕνα ἄλλο περίεργο καὶ ἀπαισιόδοξο μαζὶ νόημα ἢ ἀριστοτελικὴ σκέψη, ὅτι μόνον τὸ γενικὸ εἶναι «δεκτικὸν ἐπιστήμης». Μ' ἄλλα λόγια ὁ νοῦς δὲ μπορεῖ νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ἢ σκέψη εἶναι καὶ μπορεῖ μόνον ἐννοιολογικὴ νὰ εἶναι. Σ' αὐτὸ τὸ ἀπαισιόδοξο συμπέρασμα ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς Ἀριστοτελικῆς λογικῆς. Μποροῦμε νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀπαισιόδοξία τούτη ἂν σκεφτοῦμε πῶς ἡ νόηση ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λογικὴ διαθέτει, καὶ ἄλλους τρόπους, ὅπως εἶπαμε, γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ ἀντικειμένου της, τὴν ἄμεση σύλληψη, τὴν ἐνόραση, τὴν ἔμπνευση. Καὶ τὸ σπουδαιότερο, ὅτι μποροῦμε νὰ ξεπεράσουμε τὴ διαίρεση σὲ δύο κόσμους καὶ νὰ δοῦμε : στὸ ἐγὼ τὴν ἀξεδιάλυτη σύνθεσή τους, στὴ νόηση, μιὰν ἐνέργεια ποιοποιὸν τοῦ εἶναι¹.

Ἄλλὰ ἄς γυρίσωμε στὴ λογικὴ τῆς ἐπαγωγῆς. Δὲ θέλει συζήτηση ὅτι ἡ ἐπαγωγή εἶναι λογικὰ ἀτελής, ὅπως καὶ τὴν λέμε κι' ὅλας. Τί εἶδους εἶναι ἡ ἀτέλειά της καὶ πῶς δὲ θὰ ἦταν ἀτελής; Μπορεῖ ἄραγε νὰ μὴν εἶναι λογικὰ ἀτελής; Εἶναι γνωστὸ τί ὀνομάζομε ἀτέλεια στὴν ἐπαγωγή : ὅτι ἀπὸ λίγες ἢ πολλὰς περιπτώσεις, ἢ ἀντιπροσώπων, συνάγομε συμπέρασμα, ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἢ ὅλους τοὺς ἀντιπροσώπους. Ἡ λογικὴ ἀναγκαιότητα ἀπαιτεῖ συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπη γραμμὴ. Μιὰ γραμμὴ ποὺ θὰ περιλάβαινε ὅλες τὶς περιπτώσεις, ὅλους τοὺς ἀντιπροσώπους, ὅπως γίνεται στὴν τέλεια ἐπαγωγή. Θᾶχαμε καὶ τότε μιὰ μικρὴ δυσκολία, ὅτι στὸ συμπέρασμα δὲ θὰ ἀριθμούσαμε πάλι τὶς περιπτώσεις καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους ἀλλὰ θὰ λέγαμε «ὅλα τὰ Υ εἶναι Κ». Εἶναι φανερὸ βέβαια ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ δυσκολία οὔτε κἂν τυπικὴ εἶναι, εἶναι καθαρὰ λεκτικὴ. Τέτοια ἀπαίτηση ὅμως τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος κλείνει μέσα της ἀντινομία, ποὺ τὴ δείχνει στὸ βάθος ἀντιλογικὴ, γιατί, οὔτε λίγο, οὔτε πολὺ, ἀπαγορεύει στὴ σκέψη κάθε κίνημα ἐπαγωγικό. Ἀριθμηση ὅλων τῶν ἀντιπροσώπων καὶ περιπτώσεων θὰ πῆ νὰ πέσης στὸ ἀπειρο πλῆθος, ὅπου ποτέ, τὸ ξέρεις ἀπὸ πρῖν, δὲ σὲ περιμένει τέρμα, ὅπου ἐπομένως ἡ σκέψη εἶναι καταδικασμένη

1. Διαίρεση - Μερισμὸς σ. 12 - 24.

σὲ ἀποτελμάτωση. Καὶ προβάλλει τὸ ἐρώτημα : «Εἶναι νοητὸ ἢ λογικὴ ἀναγκαιότητα νὰ ὀδηγῆ σὲ ἓνα τόσο σπουδαῖο τομέα, στὴν καταδίκη τῆς σκέψεως ; Καὶ μαζί του ἓνα ἄλλο : Μήπως μὲ τὴν ἀπαγωγή στὸ ἀδύνατο μᾶς μηνᾶ ἢ λογικὴ ὅτι δὲν εἶναι θεμιτὴ ἢ ἐπαγωγή ; Μὰ κι' ἓνα ἄλλο ἀκόμη : Μήπως δὲν ἐδώσαμε τὸ νόημα πού πρέπει στὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα ;

Ἀπάντηση στὸ πρῶτο ἐρώτημα : Δὲν εἶναι νοητὸ ἢ λογικὴ ἀναγκαιότητα νὰ κλείνῃ μέσα τῆς τὴν καταδίκη τῆς σκέψεως, τὴν καταδίκη τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Ὅποιος νομίζει ὅτι ἢ λογικὴ ἀναγκαιότητα μᾶς στέλνει στὸ πλῆθος, αὐτὸς πέφτει σὲ λάθος, πού δείχνει, ὅτι ἔχει ἐξωτερικὴ, ἐπιφανειακὴ, ποσοτικὴ ἀντίληψη τοῦ ἔργου τῆς νόησης. Ἡ νόηση συνάγει, ὁ δρόμος τῆς εἶναι ἀπὸ τὰ πολλὰ στὸ ἓνα, καὶ ὅταν φαινομενικὰ ἀπλώνεται καὶ τότε συνάγει. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ἢ οὐσία τῆς ἐπαγωγῆς. Τὸ ἄλλα λοιπὸν τῆς ἐπαγωγῆς εἶναι τὸ νοητικὸ ἀναγκαῖο, καὶ ὄχι ἢ τέλεια ἀπαρίθμηση. Μπορεῖ νὰ ζητήσωμε ἀπὸ τὴ νόηση νὰ πάρῃ τοῦτες ἢ ἐκεῖνες τὶς ἐγγυήσεις, πρὶν κάμῃ τὸ ἄλλα, μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψωμε ὅτι ὀρισμένο ἐπαγωγικὸ συμπέρασμα εἶναι λάθος, ὅπως καὶ ὀρισμένη παραγωγικὴ ἀφειτηρία, ἓνα πρᾶγμα λογικὰ δὲ μᾶς ἐπιτρέπεται : νὰ ἀπαγορεύσωμε ἢ νὰ καταδικάσωμε ἀπόλυτα τὸ ἐπαγωγικὸ ἄλλα. Αὐτὸ ἐνόμισε πὼς ἔπρεπε νὰ κάμῃ ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ ἀριστοτελισμοῦ — ὄχι τοῦ Ἀριστοτέλη τοῦ ἴδιου — καὶ εἶδαμε τὰ ἀποτελέσματα. Ἀπέκλεισε ὀλόκληρο κόσμον σκέψεων. Μιὰ ἄλλη ἀπαίτηση τῶν ἀρχαίων στὴ γεωμετρία ἔκλεισε τὸ δρόμο στὴν ἀνάπτυξη τῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης. Οἱ ἀρχαῖοι εἶδαν τὴ λογικὴ μὲ πολὺ ποσοτισμὸ ἢ γεωμετρία ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοὺς ἔκαμε νὰ δοῦν τὸν ἀριθμὸ γεωμετρικά, σὰν ἔκταση, δὲν τοὺς ἄφησε νὰ τὸν δοῦν καθαρὰ ἀριθμητικά. Προδίνουν αὐτὰ μιὰ ποσοτικὴ καὶ γι' αὐτὸ στατικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου τῆς νοήσεως, ἢ ὅποια καθιστᾶ ἀδιανόητο καὶ ἀπαράδεκτο τὸ λογικὸ ἄλλα.

Ἀπάντηση στὸ δεύτερο ἐρώτημα : Ἡ ἐπαγωγή μᾶς ὀδηγεῖ στὸ τυπικὰ ἀδύνατο ὄχι στὸ οὐσιαστικὰ ἀδύνατο. Ὑπάρχει πρόβλημα ἐπαγωγῆς ἐπειδὴ πολλοὶ πῆραν τὸ τυπικὰ ἀδύνατο ὡς ἀπόλυτα ἀδύνατο. Ἡ νόηση βρίσκεται πολλὰς φορὰς στὸ δρόμο τῆς σὲ τυπικὰ ἀδύνατα. Ἡ ἴδια ἢ μαθηματικὴ σκέψη σκοντάφτει σὲ κάθε βῆμα τῆς σὲ διαιρέσεις πού κλείνουν τὸ ἄπειρο μέσα τους, ἀτέλειωτες λοιπόν. Ὁ μαθηματικὸς δὲν ἐνόμισεν ὅτι πρέπει νὰ καταδικάσῃ τὸν ἑαυτό του στὴν ἄγονη καὶ ἄκαρπη προσπάθεια νὰ κἀνῃ τὴ διαίρεση ἐπ' ἄπειρον. Τὸ τυπικὰ ἀδύνατο βρῆκε τὸν τρόπο νὰ τὸ θεωρήσῃ οὐσιαστικὰ τελειωμένο καὶ προχωρεῖ στὴ σκέψη του. Ἡ ἀποκάλυψη αὐτοῦ τοῦ ἄπειρου μέσα στὸ πεπερασμένο ξέρομε πόσο σκανδάλισε τοὺς Πυθαγορείους, γιὰ τὴν ἢ ἢ νὰ ταραξῆ τὴν ἀρμονικὴ διάταξη τοῦ σύμπαντός των. Ἀλλὰ καὶ

πόσο γόνιμη για μεγάλες μαθηματικές ανακαλύψεις στάθηκε! Και το τυπικά αδύνατο της επαγωγής, που κλείνει μέσα στο πεπερασμένο το άπειρο, δέ μας μνησά ότι η επαγωγή είναι αδύνατη. Καλεῖ αντίθετα το πνεῦμα νὰ ξεπεράση το αδύνατο, νὰ συλλάβη μέσα στο πεπερασμένο το άπειρο. Και αὐτό αποπειράται ἡ νόηση με το επαγωγικό ἄλμα.

Ἀπάντηση στο τρίτο ἐρώτημα: Είναι φανερό, ἀπό ὅσα εἴπαμε, ὅτι στη λογική ἀναγκαιότητα, εἰδικά στο σημεῖο που μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶδαν μόνο το καθαρά τυπικό περιεχόμενο. Τυπικά βέβαια ἡ ἀτελής επαγωγή δέ μπορεί νὰ μὴν εἶναι ἀτελής. Δέν εἶναι δυνατό ἡ επαγωγή τυπικά νὰ πάρη ρυθμό ἀπρόσκοπτα λογικό. Σημαίνει αὐτό ὅτι δέν ἔχει ἀποδεικτική σημασία; Για τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως εἶδαμε, μιὰ και μόνη ἀπόδειξη ὑπάρχει ἡ μαθηματική. Αὐτὴ στην ὁποία τυπική και οὐσιαστική ἀλήθεια, μέθοδος και θέμα ταυτίζονται. Πίστεψαν ὅτι ἡ παραγωγή ἱκανοποιεῖ τις ἀπαιτήσεις τῆς μαθηματικῆς ἀποδείξεως και γι' αὐτό τὴ δέχτηκαν ὡς τὴ μοναδικὴ λογικὴ ἀπόδειξη. Ἡ επαγωγή ἀντίθετα. Νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν επαγωγή σημαίνει νὰ ἐγκαταλείψωμε βασική προσπάθεια για νὰ γνωρίσωμε τὸν κόσμο που μᾶς περιβάλλει, σημαίνει ἀκόμη νὰ δοῦμε στατικά και ὄχι δυναμικά τὴ νόηση. Ἡ επαγωγή εἶναι μιὰ πρόσκληση νὰ πλουτήσωμε το ὄπλοστάσιο τοῦ νοῦ, νὰ φύγωμε ἀπὸ τὴ μονομέρεια τοῦ ποσοτικοῦ λόγου που κρύβουν μέσα τους τὰ μαθηματικά. Μὲ τὴν επαγωγή ἀκόμη καλούμεθα κάθε στιγμή νὰ διαστείλωμε μέσα στη λογικὴ ἀναγκαιότητα το τυπικό ἀπὸ το οὐσιαστικό περιεχόμενό της. Αὐτὴ ἡ διαστολή ἐπιτρέπει ὥστε ἡ τυπικὰ ἀτελής επαγωγή νὰ εἶναι σπουδαῖος δρόμος για τὴν ἀλήθεια.

Ὑστερα ἀπὸ τὸν Βάκωνα και κυρίως τὸν Τζὼν Στούαρτ Μίλλ το πρόβλημα τῆς επαγωγῆς ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο και σπουδαιότατο εἰδικὸ κεφάλαιο τῆς ἐπιστημολογίας. Θέμα του νὰ καθορίση πότε πῶς και γιατί ἡ τυπικὰ ἀτελής επαγωγή μπορεί νὰ εἶναι πολύτιμη πηγή για τὴν ἀλήθεια.

Ἀπὸ ὀρισμένη ἀποψη ἡ επαγωγή δίνει μιὰ ἀπάντηση στο φιλοσοφικό ἐρώτημα που ἐγείρει ἡ παραγωγή. Τούτῃ εἴπαμε ἔχει ὡς ἀφετηρία ἓνα λογικό ἄλμα, που ἐμπεριέχεται στη μείζονα πρόταση. Ἡ επαγωγή δείχνει πῶς δημιουργεῖται ἡ ἀτμόσφαιρα για το λογικό ἄλμα που ὀδηγεῖ στο επαγωγικό συμπέρασμα. Μόνο ὁμως ἀπὸ ὀρισμένη ἀποψη, ἡ μᾶλλον σὲ ὀρισμένο τομέα, ὅπου δηλαδή ἡ μείζον πρόταση τῆς παραγωγῆς εἶναι πραγματικὰ επαγωγικό συμπέρασμα.

Στο σημεῖο τοῦτο μπορούμε νὰ δοῦμε ἀπὸ νέα πλευρὰ για τελευταία φορὰ τὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη ὅτι μόνο το γενικό εἶναι δεκτικό ἐπιστήμης. Στις πνευματικὲς ἐπιστῆμες, ὅπου κυρία μέ-

θοδος είναι η παραγωγή, σκοπός μας είναι να φτάσουμε να συλλάβουμε τὸ ἀτομικό. Καὶ πραγματικὰ τὸ ἐπιτυχαίνομε αὐτό. Ἄλλὰ, τὸ ἀτομικὸ αὐτό, ἀπὸ ἄλλη ἀποψη κυτταγμένο, δὲν εἶναι ἀτομικὸ, ἀλλὰ γενικὸ, εἶναι «καθόλου». Στὶς φυσικὲς πάλι ἐπιστῆμες, ὅπου κυρία μέθοδος εἶναι ἡ ἐπαγωγή, ἐδῶ μόνο τὸ γενικὸ εἶναι δεκτικὸ ἐπιστήμης. Φεύγομε ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ, τὸ συγκεκριμένο, τὸ αἰσθητὸ ἀντικείμενο, πὺ εἶναι ἄπιαστο, καὶ πᾶμε πρὸς τὴν ἔννοια, τὴν ἰδέα. Παραγωγή καὶ ἐπαγωγή λοιπὸν συναντῶνται στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι χρησιμοποιοῦμε διαφορετικοὺς ὅρους γιὰ τὸ ἴδιο στὸ βάθος νόημα. Ἡ παραγωγή κινεῖται ἐξ ὀλοκλήρου στὸν κόσμον τῶν καθόλου, ἡ ἐπαγωγή φτάνει σ' αὐτὸν μὲ τὸ συμπέρασμα της. Ἐνῶ ὅμως ἡ παραγωγή εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν διαλογικὸ ὄργανο τοῦ νοῦ, ἡ ἐπαγωγή συνδυάζει τὸ διαλογικὸ μὲ τὸ μαντικὸ. Ἀπὸ λίγα ἢ πολλά, μπορεῖ καὶ ἀπὸ ἓνα μόνο φαινόμενο, βλέποντάς το σὰ μήνυμα, σὰ σύμβολο, συλλαμβάνει ὁ σοφός, μὲ τὴν ἐπαγωγή, τὸ γενικὸ νόμον πὺ κυβερνάει τὸ φαινόμενο αὐτὸ καὶ μαζί του ὅλα τὰ ὅμοιά του. Διαλάμπει σὲ τοῦτο τὸ κίνημα ἡ μεγαλοφυῆς ἐπινοητικότητα τοῦ ἀνθρώπου πὺ εἶναι μαντικὴ δύναμη.

Βέβαιον εἶναι πάντα ὅτι παραγωγή καὶ ἐπαγωγή, ὅπως εἶδαμε, ἀφίνουν πίσω τους τὸ ἀτομικὸ καὶ φυσικὰ καὶ τὸ ὑποκείμενον, τὸ συγκεκριμένο, τὴν αἴσθησιν καὶ ὀδηγοῦν τὴ σκέψιν πρὸς τὸ γενικὸ, τὸ ἀντικείμενον, τὸ ἀφηρημένον, τὴν ἔννοια. Καὶ ὅλα αὐτὰ κάτω ἀπὸ τὸ νόμον τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος, πὺ ἔτσι ἀντικειμενικὴ καὶ ἀπρόσωπη φαντάζει σὰν ἄλλη μορφή τῆς μοίρας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τῆς ἀτεγκτῆς, τῆς ἀνώτερης ἀνθρώπων καὶ θεῶν. Τὸ ὑποκείμενον δουλεύει στὴν ἀναγκαιότητα, λογικὴ, εἴτε φυσικὴ, ὅπως κι' ἂν τὴν ποῦμε, ἴδια στὸ βάθος. Ἡ νόση, πρέπει φαίνεται νὰ τὸ πάρωμε ἀπόφαση, μόνο τέτοιο κόσμον ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνη, νὰ δημιουργῆ. Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ὅμως ἔχει τὴ δύναμιν νὰ ἀντιτάσῃ στὴν ἀναγκαιότητα αὐτὴ, γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν κονιορτοποίηση τοῦ ὑποκειμένου, τὴν πίστη. Μόνον ἡ πίστη ἔχει τὴ δύναμιν, ἀνατρέποντας τὴν ἀναγκαιότητα, νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀνθρώπινην ζωὴν σὲ ὅλη τὴ μεταφυσικὴ τῆς εὐρύτητα ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ καὶ τὴ νόση τὴν ἴδια νὰ συλλαμβάνη τὴν ἀναγκαιότητα ὄλο καὶ πιδὸ εὐρύτερα, ὄλο καὶ πιδὸ βαθύτερα. Στὸ ὕψος αὐτὸ οἱ δυὸ ἀντιμαχόμενες ἐκ πρώτης ὄψεως δυνάμεις, πίστη καὶ νόση, δίνουν τὰ χέρια καὶ χειραγωγοῦν τὸν ἀνθρώπον στὰ πιδὸ ἄξια γι' αὐτὸν μονοπάτια. Τὴν ἁρμονικὴν τούτη σύνθεσιν πρώτη παρασκεύασεν ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία σὲ πολλά τῆς σημεῖα, κυρίως ἀρνητικὰ, τὴν ἐπραγμάτωσεν ὅμως θετικὰ ἡ χριστιανικὴ σκέψιν. Κάθε φορά πὺ στους νέους χρόνους τὸ βάρος πέφτει πιδότερον στὴ νόση, σὰ νὰ πηγαί-

νομε θαρρεῖς σὲ διάσπαση τῆς σύνθεσης. Μὰ νέο βαθύτερο κύτταγμα, κινημένο ἀπὸ τὸν τραγικὸ πόνον τοῦ ἐγκαταλειμένου ὑποκειμένου — αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τοῦ ἔργου τοῦ Πασκάλ, λόγου χάριν, καὶ τοῦ Κιρκεγκώρ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Κάντ σὲ μεγάλο μέρος — ὠθεῖ πρὸς νέα ἀνασύνδεση τῶν δύο κόσμων μὲ στερεώτερους δεσμούς. Σὲ μιὰ τέτοια στιγμή, ἴσως τὴν πιὸ δραματικὴν, βρισκόμαστε πάλι σήμερον.

* * *

Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα τῆς φιλοσοφίας τῶν τελευταίων ἐξῆντα περίπου ἐτῶν εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἀπαλλάξη τὴ σκέψη, μὲ κριτικὸ ἔλεγχον, ἀπὸ ὀρισμένα «ψευδοπροβλήματα», νὰ ξεφύγη ἀπὸ ἀπόλυτες διαζεύξεις, πού, ἀντὶ νὰ ὑπηρετοῦν τὴ φιλοσοφία μόνο ἐμπόδια ὀρθώνουν στὸ δρόμον της. Μιὰ ἀπὸ τὶς διαζεύξεις αὐτὲς εἶναι καὶ ἐκείνη πού ἀπόλυτα ἀντιθέτει τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἐπαγωγή, ὑψώνοντάς τις σὲ μεταφυσικὰς θέσεις καὶ πού τόσο βασάνισε τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Ἡ διάζευξη αὐτὴ κόβει στὰ δύο, μὲ χάσμα ἀγεφύρωτον ἀνάμεσά τους, τὸ πεδίο τῶν λογικῶν κινημάτων καὶ τῶν γενικῶν μεθόδων τῆς ἔρευνας. Ἀπὸ πολλοὺς ἔχει ἔλεγχθῆ καὶ ἔχει καταδειχθῆ τὸ ἀβάσιμον τῆς διάζευξης αὐτῆς, κατὰ τὰ τελευταῖα ἐξῆντα χρόνια. Εἶναι ὅμως τόσο μεγάλη ἡ θέσις πού κατέχει στὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὥστε τὴ συναντᾷ κανεὶς ἀκόμη σὲ κάθε βῆμα του. Γιὰ τοῦτο θεώρησα καὶ ἐγὼ κύριον μέλημά μου νὰ δείξω, μὲ κάποιες πρόσθετες ἀπόψεις πού φωτίζουν, νομίζω, καὶ τὴν οὐσίαν τῶν δύο μεθόδων καὶ τὸ ἔργο τῆς νοήσεως, πόσον ἡ διάζευξη αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Παραγωγή καὶ ἐπαγωγή εἶναι καὶ οἱ δύο τους πολύτιμα ὄπλα, τὰ πιὸ πολύτιμα, τὰ συλλογιστικὰ ὄπλα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ διάνοια ἐρευνᾷ τὰ θέματα πού τὴν ἀπασχολοῦν. Τὸ καθένα στὴν ὥρην του, τὸ καθένα μὲ τὸ δικό του νόημα. Ἄλλο ρυθμὸν ἔχει, καὶ ἄλλου ποιῶν εἶναι τὸ ἀποδεικτικὸ κῦρος τοῦ καθενός. Ἀλλὰ εἶναι καὶ τὰ δύο μόνο ὄπλα, ὄργανα, μέθοδοι δηλαδὴ καὶ ὄχι πηγὲς γνώσεως, ὅπως τόσο συχνὰ πίστεψαν. Χαρακτηρίσαμε τὴν ἐπαγωγή ὡς δρόμον πρὸς τὴν οὐσίαν, τὴν ἰδέαν, τὴν ἔννοιαν, καὶ τὴν παραγωγή ὡς δρόμον ἐκ τῆς οὐσίας. Ὅμως καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς δρόμους, σὲ διάφορον τὸν καθένα σημεῖον, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα λογικὸν ἄλμα. Τοῦτο τί ἄλλο δείχνει παρὰ τὴν δραματικότητα πού κλείνει μέσα της ἡ γνωστικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου; Ἡ γνώσις — ποιὸς θὰ τολμοῦσε νὰ τὸ ἀρνηθῆ — εἶναι ἓνα δράμα γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχη τὸ δράμα θάπρεπε ὁ νοῦς του νὰ εἶναι λουσμένος σὲ ἀδιατάρακτον, ἄπλετον, συνεχὲς φῶς. Μὰ δὲν εἶναι. Θέλει νὰ εἶναι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐφθονη εἶναι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Περιορίζομαι στὰ ἀκόλουθα βασικότερα ἔργα.

Bachelard Gaston, La philosophie du non, Paris 1949.

Βορέας Θ., Λογική.

Brunschvicg Léon, L'expérience humaine et la causalité Physique.

Conturat L., Les principes des mathématiques (Revue de Métaphysique, Janvier 1904).

Goblot E., Traité de logique, 4e édition, Paris 1925.

Husserl E., Formale und Transzendentale Logik, 1929.

Lachelier Jules, Du fondement de l'induction, 8e édition, Paris 1924.

Lalande André, Les théories de l'induction et de l'expérimentation, Paris 1929.

Lewis C. J., A survey of symbolic logic.

Luquet G., Logique formelle, Paris 1925.

Milhaud G., Le rationnel, 1898.

Mill J. S., Système de logique déductive et inductive.

Meyerson E., Du cheminement de la pensée, Paris 1931.

Poincaré H., La science et l'hypothèse.

Russell Bertr., The principles of Mathematics.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

1. ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	Σελ. 7
2. ΠΑΡΑΓΩΓΗ	» 11
3. ΕΠΑΓΩΓΗ	» 27
4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	» 38

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΚΚΛΗΣΙΑΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΔΗΣ